

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 3.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2014

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Pannónia Print Kft.

A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet*

(történelem és folklór)

A közköltészet fogalma nem új keletű a magyar irodalom történetében. Bizonyos alapvonásait, ha nem is pontosan *e terminus technicust* használván, már a XIX. század elején viszonylag pontosan leírták; e költészeti hagyomány létezéséről, ha nem pontosan ugyanarra a költészeti anyagra gondoltak is, tudott mindenki, aki behatóbban foglalkozott az irodalom történetével. A XIX. században a közköltészet egy ellendiskurzust képezett. Egyrészt ehhez képest lehet meghatározni az igazi poézist, amely az esztétikai szép jól körülhatárolt, autonóm területén belül működik, amely egy irodalmi intézményrendszer által hitelesített szövegtörzshöz épült, és amelyet hivatásos értelmezők kanonizáltak. Másrészt élesen el lehetett különíteni és választani az igazi népköltészettől, attól a kulturális szövegtörzstől, mely az ősidőktől fogva a nép ajkán szájról szájra hagyományozódott egészen addig, míg tudós gyűjtői rá nem letek. A XX. században aztán folyamatos és kitartó érdeklődés mutatkozott a közköltészeti jelenségek iránt, ám a XVIII–XIX. századi anyag tekintetében e figyelem jobbra a „művelődéstörténeti érdekességek” feltárásának szolt, s a történeti folyamatok „árnyalásának” céljával született meg máig is nagyon hasznos és alapvető tanulmányok sora az „igazi irodalom” „alatti” világról. A történeti folklórkutatás más irányból közelítette meg a kérdést. Bár többször is megfogalmazódott a népi kultúra kutatásának fontossága, a költészeti anyag szisztematikus feltárása meg is indult,¹ ám a folklóryanag és a közköltészet közötti viszony pontosabb meghatározása sokáig elmaradt.

* A tanulmány írásakor az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíjában részesültem. A szöveghez Csörsz Rumen István és Szűcs Zoltán Gábor fűzött számos értékes megjegyzést – köszönet értük.

1 Ennek a legjelentősebb teljesítménye Stoll Béla folyamatosan bővülő bibliográfiája: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., jav., bőv. kiad., összeáll. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: STOLL).

Az utóbbi időben – s ezt most már teljes egyértelműséggel kijelenthetjük – elmozdult a kutatás a holtpontról, sőt szokatlan intézményesülési tendencia vette kezdetét. Csak a fontosabb eredményeket említve: megkezdődött a XVIII. századi közköltészeti anyag szisztematikusan feltárása, a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi alsorozatában eddig három vaskos, közköltészeti anyagot tartalmazó kötet jelent meg;² a kutatások vezető személyisége, Küllös Imola egy impozáns monográfiában foglalta össze eredményeit;³ tanítványa, követője és kollégája, Csörsz Rumen István egy, az irodalomtörténeti alapfogalmainkat is újragondoló kismonográfiát tett közzé;⁴ s elindult egy évkönyvként megjelenő sorozat, mely a közköltészet kutatásának szélesebb körű perspektíváit mutatja fel, hiszen egyfelől több diszciplína kutatói megszólalnak (persze elsősorban folkloristák és irodalomtörténészek), másfelől nemcsak a klasszikus magyar irodalom körére korlátozódik a tanulmányok vizsgálati köre, hanem a régi magyar irodalomtól a XX. századig terjed – s ez a tanulmány is az egyik kötetben olvasható.⁵ A közköltészet kutatásához kapcsolódóan felélenkült az irodalmi művek zenetörténeti vizsgálata.⁶ Az intézményesülési folyamat egy újabb állomásaként értékelhetjük, hogy nemrégiben Küllös Imola egy olyan tanulmánykötetet tett közzé, melyben összegyűjtötte pályájának bő negyven évnyi anyagából a legfontosabb írásokat, s így módon az az út is látványosan összeállt, amiként a népdal fogalomtörténetének kutatása mintegy szükségszerűen vezette el a kutatót a közköltészetéhez.⁷

- 2 *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4); *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8); *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14).
- 3 KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány).
- 4 Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840)*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165).
- 5 *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2012; *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2013.
- 6 1988 óta működik Csörsz Rumen István vezetésével a versek életre keltésével foglalkozó Musica Historica együttes. Nemrégiben megjelent Kobzos Kiss Tamás és az együttes közös munkájaként a Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészetét megszólaltató cédé (Bp., Helikon, 2008). Lásd még: HOVÁNSZKI Mária, *Csokonai és az érzékeny énekelt dalköltészet*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2013 (Csokonai Könyvtár, 53). Korábról lásd *Énekes poézis: Válogatás Pálóczi Horváth Ádám Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek ki magam csinálmányja, ki másé című, 1813. évi kéziratos dalgyűjteményéből*, vál. KATONA Tamás, utószó, jegyz. KÜLLÖS Imola, zenei jegyz. DOMOKOS Mária, Bp., Magyar Helikon, 1979; *Különbféle magyar nóták a 19. század elejéről*, s. a. r. TARI Lujza, Bp., Balassi, 1998.
- 7 KÜLLÖS Imola, *Közkézen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2012. Ehhez lásd SZILÁGYI Márton recenzióját: ItK, 117(2013), 227–231.

A történeti folklórkutatások és a különböző történettudományok (mint a történetírás vagy az irodalomtörténet-írás) közötti közeledés nem csupán a magyar tudomány sajátossága. Peter Burke – akinek a munkásságáról még lesz szó – a kétezres évek elején publikált egy esszét, melyben röviden vázolta a történeti tudományok és a folklórkutatások XX. századi tudománytörténetét.⁸ Egy utat mutatott be, ahol a „harmónia korától” a „gyanakvás korszakán” át az „egymásra találás vagy közelítés koráig” (*age of rapprochement*) jutunk. A folklór és a modern történettudomány XIX. századi születésekor és elkülönülésekor még hasonló kérdések foglalkoztatták a kutatókat, s az első világháború végéig tartó időszak olyan szimbolikus alakjai, mint az angol James Frazer vagy a német Wilhelm Heinrich Riehl még egyaránt írtak kultúrtörténeti és folklorisztikai munkákat. Kár volna azonban nosztalgiával gondolkunk e korra – mondja Burke –, hiszen a történettudomány és az etnológia intézményesülése során szinte mindent kizártak a kutatás területéről, ami nem az államhoz vagy az egyházhoz tartozik. A XX. század derekán, a gyanakvás korszakában a diszciplináris határok átjárhatatlanabbak lettek. Burke – bár az olyan tiszteletre méltó kivételeket sem felejt el megemlíteni, mint Johann Huizinga, Lucien Febvre, Gilberto Freyre vagy R. G. Collingwood – úgy véli, hogy a történeti folklór a jelen irányába szűkült be, míg a történeti tudományok a múlt (s ott is elsősorban a politikátörténet) tanulmányozása felé fordultak. A harmadik korszak a történettudománynak ahhoz az 1970-es évekbeli fordulatához kötődik, melyet általában (új) kultúrtörténetnek (*[new] cultural history*) neveznek, s melynek egyik kezdeményező alakja maga Burke volt.⁹ Az alulról jövő történelem (*history from below*),¹⁰ a populáris kultúra történetének felfedezése, a „folklorikus kultúra” (*culture folklorique*) újrafelfedezése,¹¹ a történeti folklorisztika történeti antropológiával való szoros kapcsolata, ugyanakkor a történettudomány antropológiai fordulata, az írásbeliség és szóbeliség kérdésének radikális újragondolása – ezek mind megannyi szimptomái e közeledésnek.¹²

8 Peter BURKE, *History and Folklore: A Historical Survey*, Folklore, 115(2004)/2, 133–139.

9 Melissa CALARESCU, Filippo de VIVO, Joan-Pau RUBIÉS, *Peter Burke and the History of Cultural History = Exploring Cultural History: Essays in Honour of Peter Burke*, eds. Melissa CALARESCU, Filippo de VIVO, Joan-Pau RUBIÉS), Farnham, Burlington, Ashgate, 2010, 1–28.

10 Jim SHARPE, *History from Below = New Perspectives on Historical Writing*, ed. Peter BURKE, University Park, Pennsylvania State UP, 2001², 25–42.

11 Jacques LE GOFF, *Culture clericale et traditions folkloriques dans la civilisation merovingienne* = J. L. G., *Pour un autre Moyen Age: Temps, travail et culture en Occident: 18 essais*, Paris, Gallimard, 1977, 223–235; Uő, *Culture ecclésiastique et culture folklorique au Moyen Age: Saint Marcel de Paris et le Dragon* = uo., 236–280. Idézi: BURKE, *History and Folklore*, i. m., 136.

12 Összefoglalóan: Peter BURKE, *What is Cultural History?*, Cambridge, Polity, 2008.

Peter Burke e némiképp idealizáló¹³ leírását azért is tanulságos felidézni, mert egy olyan tudománytörténeti elbeszélés bontakozik ki belőle, melynek alapján a történettudomány és a folklorisztika magyarországi „egymásra találása” is könnyebben elhelyezhetővé válhat. Bár az 1970-es évek fordulata – bizonyos előzmények után¹⁴ – az 1990-es évektől szivárgott be a történeti tudományokba, s – olyan más irányzatokkal együtt, mint az *Annales*-kör különböző hullámai, a mindennapok történelme (*Alltagsgeschichte*) vagy a mikrotörténelem – intézményesen betagozódott az átfogóan *társadalomtudomány*nak nevezett irányzatba, végeredményben hasonlóan alapvető kérdéseket provokál ki, mint amelyek az 1970-es évektől kezdődően átalakították a kultúrtörténetről való gondolkodást.¹⁵

Amennyiben a közköltészet iránti érdeklődés élénkülését az új kultúrtörténet új kérdéseire adott valamiféle válaszként értékeljük, megállapítható, hogy annak tanulmányozása egyaránt jelent radikális kihívást az irodalomtudomány és a folklorisztika számára. Nemcsak arról van szó, hogy a kultúrtörténet újraértékel vagy felfedez bizonyos témákat és forrásokat, melyek hagyományosan marginálisnak tekinthetők, s nemcsak arról, hogy az ezáltal befogható történeti anyag és a témák bősége gazdagítja történeti tudásunkat egy adott korról, avagy napvilágra hoz eddig homályban hagyott történeti komponenseket, de arról is, hogy a tágan értelmezett kultúra fogalma – mely átfog magas és alacsony kultúrát, elit és mindennapi kultúrahasználót, a legváltozatosabb kultúrtechnikákat és médiumokat – mintegy a kutatás (feltárás, közreadás, ér-

- 13 David Hopkin hívta fel a figyelmet arra, hogy Burke leírásával szemben a történészek még mindig inkább csak ráhagyatkoznak a folkloristák feltáró munkájára, s érdeklődési irányuk megváltozása is inkább az *Annales* harmadik generációjához vagy a történeti antropológiához kapcsolható. David HOPKIN, *Voices of the People in Nineteenth-Century France*, Cambridge, New York, Cambridge UP, 2012 (Cambridge Social and Cultural Histories, 18), 15–16. A folklór iránti érdeklődés amúgy sem általános tendencia a kultúratudományokban. Lynn HUNT példának okáért a nyelvi fordulathoz köti: *Introduction: History, Culture and Text = The New Cultural History*, ed. Lynn HUNT, Berkeley, University of California Press, 1989 (Studies on the History of Society and Culture), 1–24. Arról már nem is beszélve, hogy vajon Burke leírása mennyiben általánosítható a világ minden tudományára, s mennyiben specifikusan európai jelenség.
- 14 Peter Burke is idézi például HOFER Tamás egy cikkét: *The Perception of Tradition in European Ethnology*, *Journal of Folklore Research*, 21(1984), 133–148.
- 15 Ehhez lásd CSÍKI Tamás, HALMOS Károly, TÓTH Árpád, *A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig = Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Bp., Osiris, 2003, 229–234; SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), 43–60. A társadalomtörténet és a kultúrtörténet egyébként mindig is rokon tudományok voltak – itt csak emlékeztetnék a kultúrtörténet marxista gyökereire. Az újabb historiográfiai fejleményekről, a két diszciplína viszonyáról – persze nem a magyar viszonylatokra vonatkozóan: David HOPKIN, *The Ecotype, or a Modest Proposal to Reconnect Cultural and Social History = Exploring Cultural History*, i. m., 31–54.

telmezés) folyamatában újra is képezi azokat az alapvető viszonyokat, melyekre a kultúra rendszere épült. A kultúrtörténet nem számolja fel azokat a diskurzusokat, melyeket vizsgál,¹⁶ ám a használatra, működésre, kultúrtechnikára, a kultúra mindennapjaira való figyelem mégis teljesen átrendezheti azokat a diskurzusrendeket, melyeket a XVIII–XIX. század fordulóján kiépülő kulturális intézményrendszer rögzített. Ahogy Peter Burke klasszikus történeti munkájának (*Népi kultúra a kora újkori Európában*) második kiadásában megfogalmazta: „a kultúrtörténészek nem olyan elkülönülő területek kutatóiként határozzák meg magukat, mint a művészet, az irodalom vagy a zene, hanem inkább értékek és szimbólumok megkülönböztetett halmaza révén, melyre bárhol rátalálhatunk, úgy a hétköznapi emberek mindennapi életében, mint az elit számára készített speciális előadásokban”.¹⁷ E szemléletmód révén nem pusztán a kanonikus pozíciók rendeződhetnek át – sőt talán azok a legkevésbé –, hanem olyan fogalmainkra pillanthatunk rá valamiféle új irányból, mint a *szerző* (és a szerzői jog), a *szöveg* (és a könyv).

A közköltészet kutatása egyfelől próbaterepe és reprezentánsa egy történeti irányzatnak, másfelől a kultúrtörténet kérdései nélkül voltaképp észre sem vennénk a létezését, vagy legalábbis nem tulajdonítanánk neki különösebb jelentőséget. Azáltal viszont, hogy a közköltészet kutatásának eredményei – most minden pejoratív vagy gúnyos felhang nélkül – hagyományosabbnak tekinthető irodalomtörténeti kutatások mellé kerülnek, a különböző közelítési módok a kultúrához és irodalomhoz kölcsönösen kérdéseket tesznek fel egymásnak. Példának okáért a *Régi Magyar Költők Tára* sorozatában olyan szerzői kötetek mellett kaptak helyet a közköltészeti munkák, mint Kazinczy Ferenc összes versei, Dayka Gábor összes művei vagy Virág Benedek *Poétai munkái* című versgyűjteménye. Vajon Kazinczy Ferenc *ultima manus* elvre építő kiadása, a Kazinczy keze nyomát eltüntető Dayka-kiadás vagy Virág egy jelentős kötetét közreadó, tehát alapvetően „könyvalapú” kiadás miképp értelmezhető újra a közköltészet eredményeinek fényében? Vajon Kazinczy „politikai gondolkodásának” van bármi köze a közköltészeti anyaghoz, Virág poétai társalkodásai miképpen viszonyulnak a közköltészet kommunikációs technikáihoz, s Dayka érzékenysége mutat rokonságot a közköltészet alanyi szerelmi lírájával?

A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy vázlatosan áttekintsem azokat a fontosabb problémákat, melyeket a közköltészet eddigi kutatása vetett fel, illetve hogy összegezzem azokat a fontosabb tanulságokat, melyek némiképp átértelmezik az irodalomtörténeti folyamatok leírására használt alapfogalmainkat.

16 Szemben például Tony Bennett híres esszéjének következtetésével: „Nincs is olyan, hogy populáris kultúra.” Tony BENNETT, *Popular Culture: A Teaching Object*, Education, 34(1980), 28.

17 Peter BURKE, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Aldershot, Brookfield, Ashgate, Scholar, 1994², 18–19.

(a népi kultúra újragondolása)

Peter Burke alapvető könyve, mely utóbb a népi kultúra (*popular culture*) kutatásának alapkönyve lett, a *Népi kultúra a kora újkori Európában* először 1978-ban jelent meg – érdemes hát ennek a kritikájából kiindulni. Ha a könyv szerkezetére vetünk egy futó pillantást, rögtön feltűnik egy különös vonása gondolatmenetének: ott végződik, ahol kezdődött. A könyv elején ugyanis egy fejezetet olvashatunk a nép és a népi kultúra XVIII–XIX. századi felfedezéséről, míg a kötet utolsó, harmadik nagy egysége éppenséggel azt tárgyalja, hogy miképpen vonul ki az elit a népi kultúrából, s milyen eszmetörténeti hatások eredménye az, hogy az elit és a népi kultúra oly élesen vált szét a XVIII–XIX. századra, hogy újra fel kelljen fedezni az utóbbit. A könyv témája a kora újkori népi kultúra, érhető hát, ha az újkor története afféle keretként szolgál vizsgálataihoz. E módszerrel Burke egyfelől elkerüli, hogy a középkor felé kelljen kinyitnia vizsgálódásait,¹⁸ másfelől egy olyan keretet biztosít a kora újkori kultúra számára, ahonnan az bemérhetővé, amihez képest sajátossá válik. Ráadásul ez a beállítás egyúttal azt is implikálja, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján elkezdődő újrafelfedezés mintegy saját korunk történeti problémáinak geneziséjét is megadja. „Könyvem témáját – teszi fel a költői kérdést Burke – ilyen értelemben XVIII. századi értelmiségiek egy csoportja fedezte fel – vagy találta ki?”¹⁹ Ha figyelembe vesszük a mondat mögött megbújó finom iróniát, akkor is igen erős ez az állítás. Johann Gottfried Herder, Jakob és Wilhelm Grimm, Joseph Görres vagy Thomas Percy népfogalma és népi kultúra-fogalma azonos volna azzal, melyet ma is használunk?

A népi kultúra visszaszorulását Burke igen összetetten ábrázolja a harmadik fejezetben. Először is már a XVI. század második felétől kezdődően igen erős igény mutatkozik a keresztény egyházak részéről, hogy a népi kultúra bizonyos rítusaival leszámoljanak. Ezek a purifikációs törekvések egyfelől elnyomták a hagyományos népi kultúrát (legalábbis annak bizonyos elemeitől megtisztították a népi rítusokat és szokásokat), másfelől azonban – és ez az érem másik oldala – a katolikus és protestáns megújulás szellemi mozgalma és annak műveltség-

18 Feltűnő, hogy Gurevicsnek a középkor népi kultúrájáról írott könyvét vagy Jacques Le Goff vonatkozó munkáit egyszer sem, Bahtyinnak a középkor és a reneszánsz nevetéskultúrájáról írott munkáját pedig mindössze egyetlenegyszer hivatkozza, miközben előrefelé az időben rendre tesz utalásokat. Lásd Aron Jakovlevics GUREVICS, *A középkori népi kultúra*, ford. KÖVÉR György, F. NAGY Géza, Bp., Gondolat, 1987 (Társadalomtudományi Könyvtár); Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művésze, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, ford. KÖNCZÖL Csaba, Bp., Európa, 1982; Le Gofftól a korábban idézettek mellett a témában magyarul is megjelent: Jacques LE GOFF, *Az értelmiség a középkorban*, ford. KLANICZAY Gábor, Bp., Osiris, 2000.

19 Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. BÉRCZES Tibor, Bp., Századvég-Hajnal István Kör, 1991 (Metamorphosis Historiae), 23.

terjesztő hatása is e folyamat révén érkezett el a kézművesek és parasztok világába. A második hullám (1650–1800) már tulajdonképpen ahhoz a nagyszabású és komplex társadalmi változássorozathoz köthető, mely elválasztja egymástól a kora újkori és újkori társadalmakat: a kereskedelem forradalma, a politikai nyilvánosság és kultúra átalakulása, az írott kultúra hatalmának kiterjedése (más terminussal az általános alfabetizáció) stb. Ez utóbbi során vonul ki az elit a népi kultúra fogyasztásából. Korábban is elvált egymástól népi és elit, mondja Burke, de e ponton élesebb határok jönnek létre, s az elit innentől kezdve már csak egzotikumként tekint a primitív népi kultúrára. Ha visszakanyarodunk a könyv gondolatmenetének elejére, Burke könyvének első fejezetében – igen vázlatosan – a nép felfedezését három eszmetörténeti hatásnak tulajdonítja: egyfelől a primitivizmus vonzásának és valamifajta klasszicista művésziességgel való szembefordulásnak; másfelől a felvilágosodás racionalizmusával való leszámolásnak; s végül a nemzeti önmeghatározás iránti igénynek.²⁰ E folyamatok persze fel is erősíthették egymást, ám így egymás mellé téve a két elbeszélést, válik csak igazán szembeötlővé a különbség a két történeti probléma kidolgozottsága között. Míg a népi kultúra kizárására vonatkozó megfontolások árnyalt társadalomtörténeti elemzésen keresztül bontakoztak ki, az újrafelfedezésre mindössze néhány sommás, tulajdonképpen közhelyes eszmetörténeti állítás jutott a felvilágosodás ráció és a felvilágosodást tagadók primitivizmus iránti vonzalmáról. Kérdésként merül fel: miért nem a racionalizmus fénykorában jött egy ilyesfajta ellenhatás, miért nem vonzotta az embert a primitivizmus némileg korábban már, s miért éppen a rengeteg ismétlést és sémát tartalmazó népi kultúrában találták meg egy nemzet egyediségét? Nem állítom, hogy Burke könyvének e kérdésekre válaszolnia kellett vagy illett volna, mindenesetre e ponton talán érdemes tovább árnyalni a kérdést.

Problémát jelenthet az a kérdés is, hogy vajon a népi és elit kultúra megkülönböztetése mennyiben a mi utólagos leíró szempontjaink elválasztása, s miképpen váltak szét a diskurzusok az újkor hajnalán. Induljunk ki abból a szöveghelyből, ahol Burke felidéli Herder megkülönböztetését, mondván „Herder ténylegesen használta a »népi kultúra« (*Kultur des Volkes*) kifejezést, szembeállítva a »tanultak kultúrájával« (*Kultur der Gelehrten*)”.²¹ Csakhogy Herder a kultúra fogalmát a legritkább esetben tagolta, azt olyan alapvető egységként gondolva el, mely egyfajta adottságként áll a népek rendelkezésére. Az effajta társadalmi differenciálás teljesen idegen volt tőle, s csak akkor merészkedett el idáig, amikor a távol-keleti kultúrák korai történelmét tanulmányozta. A „tudósok kultúrája” tehát Kína, Tibet, India és más kisebb ázsiai országok történetének elemzésekor kerül csupán elő, s annak a megfigyelésének az alátámasztására szolgál, hogy

20 *Uo.*, 24–29.

21 *Uo.*, 23.

a legfejlettebb keleti birodalmak, bár despotikus zsarnoki hatalmon alapultak, mégis adtak a műveltség terjesztésére, s hatalmukat az biztosította, hogy a szűk elit által felhalmozott tudást a nép felé közvetítették (allegóriák és mesék formájában).²² Persze ez is kevés lett volna a despotizmus megszilárdításához, ezért szükség volt arra is, hogy az emberek – s ez velük született kulturális adottságuk – a rájuk nehezedő súlyos terhet „hajlandók elviselni, azaz nem érzik annyira nyomasztónak”.²³ Szó sincs tehát arról, hogy bármilyen európai viszonylatban Herder felismerte volna a népi kultúra és az elit kultúra közötti különbséget.²⁴

Mindez persze önmagában nem vonja kétségbe Burke leírásának hitelét és magyarázó erejét. Inkább azért idéztem fel, mert szerettem volna rámutatni arra, hogy a XVIII–XIX. századi újrafelfedezés mily komplex folyamatként áll össze. A népi kultúra akkulturációja ugyanis nem az elit és a népi kultúra ekvivalensként való elismerését jelenti, sokkal inkább azt, hogy abból a halmazból, mely korábban egy másik kulturális regiszterhez tartozott, bizonyos elemeket az elit kultúra legitimként fogad el, támogat, sőt esetenként kisebb kultuszt is épít köré. Az arisztokratikus és populáris regiszter megkülönböztetése, mely a középkor kapcsán még működőképes lehet,²⁵ s mely a kora újkorban a népi és az elit kultúra megkülönböztetésében élt tovább, az újkorban ugyan látványosan megbomlik, de az elit kultúra intézményesülésével együtt a frissen bekebelező elemek is villámgyorsan átesnek a népi kultúra akkulturációs folyamatán. A magyar irodalomtörténet viszonylatában Milbacher Róbert monográfiája e folyamat részeként a kirekesztés, a helyettesítés és a sterilizáció folyamataira figyelmeztet, s a *népies* ellenfogalmaként megképződő *pórias* bűvópataként elő-előtűnő hagyományának analizálásával szembeállítja az elit hagyományát.²⁶

22 Johann Gottfried HERDER, *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról* = J. G. H., *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*, ford. IMRE Katalin, ROZSNYAI Ervin, vál., előszó RATHMANN János, Bp., Gondolat, 1978 (Gondolkodók), 205–213. Az ominózus összehasonlítás: „A tudósok kultúrája különbözik a nép kultúrájától.” *Uo.*, 207.

23 *Uo.*, 212.

24 A filológiai hiba Burke munkája óta szinte közhelyszámba megy. Lásd például Karl-S. KRAMER, *Volkskultur: Ein Beitrag zur Diskussion des Begriffes und Seines Inhaltes = Volkskultur – Geschichte – Region: Festschrift für Wolfgang Brückner zum 60. Geburtstag*, hg. Dieter HARMENING, Erich WIMMER, Würzburg, Königshausen & Neumann, 1990 (Quellen und Forschungen zur europäischen Ethnologie, 7), 14; Holt N. PARKER, *Toward a Definition of Popular Culture*, *History and Theory*, 50(May 2011), 148. (Utóbbi még a pontos helyet is megadja.)

25 Pierre BEC, *La lyrique française au Moyen-Age (XIIe–XIIIe siècles): Contribution à une typologie des genres poétiques médiévaux: Études et textes*, Vol. I, Paris, A. & J. Picard, 1977. Idézi: HORVÁTH Iván, *A vers: Három megközelítés*, Bp., Gondolat, 1991 (2000 Könyvek), 22. A legfontosabb adaptációs kísérlet is az ő nevéhez fűződik: HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982.

26 MILBACHER Róbert, „...földben állasz mély gyökökkel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlatja*, Bp., Osiris, 2000 (Doktori Mestermunkák), 25–73.

Az a hagyomány, melyet Burke a kora újkor népi kultúrájaként elemzett, bár az elkülönülő elit kultúra jelentős részét kizárta az általa használt kulturális javak közül, az újkorban nem szűnt meg, hanem tovább élt, s amikor a XVIII–XIX. század fordulóján újból felfedezik azt, a felfedezés gesztusa paradox módon a népi kultúra jelentős részének újbóli kizárásával és körülhatárolásával jár együtt.²⁷ Elfogadom Burke állítását, miszerint ez a „felfedezés” az első kizárás ellenhatásaként történt meg, másfelől viszont ezt azzal is érdemes kiegészíteni, hogy a népi kultúra kizárásának problémája továbbra is fennmaradt, sőt az intézményesülő kulturális rendszerek minden korábbinál élesebben vontak meg újabb és újabb határokat az egyes regiszterek között. E folyamat következtében persze az újbóli és újbóli felfedezései történhettek meg a társadalmilag és kulturálisan differenciálódó kulturális regisztereknek – nem egyszer a kánonrombolás szándékával. Ismét a magyar példára utalva: az irodalmi népiesség történetének újabb és újabb hullámai a XIX. század elejétől egészen a XX. század derekáig újabb és újabb kísérleteket jelentettek arra nézvést, miképpen lehetne integrálni a népi kultúra nyelvét, formakincsét az elit kultúrájába.

S végezetül arra is érdemes emlékezni, hogy a népi kultúra problémája sajátos módon eshet egybe a populáris kultúra problémájával. Hofer Tamás figyelemztetett egy fogalomtörténeti összefoglalásban, hogy Burke kultúrafogalma egyfelől jóval szűkebb a magyar néprajz vizsgálati körénél, amennyiben „a termelőmunka vagy házi fogyasztás, táplálkozás, öltözködés, a családszervezet és általában a társadalom szervezete nincs benne”, másfelől tágabb is, amennyiben a társadalom eliten kívüli teljes spektrumát átfogja (így városi vagy vándorló elemeket, mint például a katonák, matrózok, iparosok, vándor mulattatók, koldusok stb.).²⁸ Nemcsak arról van szó, hogy az angol terminus, a *popular culture* lefedi a szónak mind a két jelentéstartományát (‘népi’ és ‘népszerű’), s nemcsak arról, hogy e kutatások révén olyan csoportok (parasztok, nők, gyermekek, a társadalom perifériájára szorult rétegek, deviánsok) kaphattak szót, akik korábban eltűntek a történelem süllyesztőjében, hanem arról is, hogy míg az elit kultúra hagyományosan *formaelvű*, addig a populáris kultúrát – legyen szó akár egy kocsmai dalolásról, akár ponyvanyomtatványok olvasásáról, akár egy tévésorozat rendszeres fogyasztásáról – a *használata* révén definiálhatjuk. Az elit kultúrától való megkülönböztetés ilyenformán *szinte* értelmét is veszíti, hiszen az elit kultúra rajongói is fogyasztják a populáris kultúra termékeit – az persze

27 A közköltészet népköltészetre alakításáról lásd S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 285–286.

28 HOFER Tamás, *Népi kultúra, populáris kultúra: Fogalomtörténeti megjegyzések = Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás: Tanulmányok*, szerk. KISBÁN Eszter, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1994, 239.

más lapra tartozik, hogy miként vélekednek róla, és hogy baráti társaságukban ebből mit mernek és merhetnek bevallani.

(a közköltészet mint népi kultúra)

A népi kultúra kifejezés több tárgyra is vonatkozhat. Először is jelentheti emberek egy társadalmilag meghatározott csoportját, akiket népként határozhatunk meg. A szónak e használatához tartoznak azok az esetek, amikor valamilyen alacsonyabb rangú vagy naiv kultúrát helyezünk szembe az elit kultúrával. A fogalomnak az eddig tárgyalt kultúrtörténethez kapcsolható újabb használatai nyilvánvalóan elvetik e definíciókat, s eszerint a „népi” olyan „hitek-re, irodalmi és vizuális alkotásokra, gyakorlatokra és ünnepekre vonatkozik, melyek széles körűen elterjedtek egy adott társadalomban és varázsuk abban áll, hogy gyakran (bár nem mindig) lépnek át a vagyon, a születés, a vallás és az etnikai háttér korlátain”.²⁹ A népi kultúra kutatása – s joggal számíthatjuk ide Bahtyin 1970-es évekbeli nyugati reneszánszát is – tulajdonképpen ezen átlépések vizsgálatának köszönhetőe vonzerejét. Azt ígérhette, hogy egy olyan kultúra körvonalaí sejlének fel, ahol a korábbi határok elmosódnak, ahol olyan kulturális energiák szabadulnak fel, melyek addig rejtve maradtak a saját formakultúrájába zárt euroatlanti ember előtt. A népi kultúra kutatásához tehát eredendően hozzátartozott a felszabadítás forradalmi gesztusa, s ez még sokáig lehetett egyszerre erénye és hátránya a kultúrtörténetnek. S bár a népi kultúra kissé körvonalazatlan és túlon túl általánosító fogalmát már az 1990-es évektől kezdve árnyalták a szűkebb miliőre irányuló (helyi, regionális, felekezeti, egyes társadalmi rétegekre vonatkozó) kutatások,³⁰ az utóbbi évtizedek legnagyobb módszertani kihívásának még mindig a mikro- és makroperspektívák összehangolása tűnik.³¹

A kultúrtörténet azonban a maga felszabadító vonatkozásait nem feltétlenül a kutatás társadalomtörténeti vonatkozásaiból merítette. Nincs ez másként a *közköltészet* esetében sem. Bár magát a fogalmat egy nemzetközi vizeken is evező klasszika-filológus találta ki, kialakult egy, sajátosan a magyar tudományosságra jellemző fogalomhasználat. Nézzük hát végig vázlatosan azt az utat, amiként a közköltészet Burke kultúrtörténeti modellje felé közelített a hazai kutatásokban.

29 Natalie ZEMON DAVIS, *Mixtures and Margins*, *The American Historical Review*, 97(1992)/5, 1411.

30 Maga Burke is pontosította keretfogalmait: Peter BURKE, *Overture: The New History, Its Past and Future = New Perspectives...*, i. m., 1–23.

31 Lásd Emma GRIFFIN, *Popular Culture in Industrializing England*, *The Historical Journal*, 45(2002)/3, 628; HOPKIN, *Voices of the People...*, i. m., 253–261. A probléma újabb távlatairól: SZIJÁRTÓ M. István, *A történetész mikroszkópja: A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*, Bp., L'Harmattan, 2014 (Mikrotörténelem, 7), 181–243.

A közköltészet terminust Marót Károly vezette be a II. világháború után írt cikkeiben, melyek egy részében a népköltészet kérdéseivel külön is foglalkozott, más részében pedig az antik hősi epika történetét taglalta.³² Számára a közköltészet olyan poétikai alapfogalmat jelentett, mely szó szerint a nép, azaz mindenkinek a költészetét foglalta magába. Ez az elképzelés látszólag megfeleltethető annak, mely a népi kultúra alatt az „emberek” kultúráját értette,³³ ám ha közelebb lépünk Marót írásaihoz, láthatjuk, hogy ő az antik szóbeliség újragondolása közben jutott arra a következtetésre, hogy a népköltészet és műköltészet kettőséhez hozzá lehet érteni egy olyan kultúrtechnikát, mely bár a kettő elemeiből épül fel, mégis valami elementárisan mást jelent. E kutatással Marót a Homérosz-filológia azon nagy, ekkoriban születő és formálódó hagyományához kapcsolódott, mely szerint a szóbeliségből az írásbeliségbe történő átmenettel magyarázhatók a homéroszi szövegek zavarba ejtő filológiai vonatkozásai.³⁴ Ahhoz, hogy pontosan megértsük Marótnak az idézőjeles „népköltészetről” leírt szavait, érdemes hát az antik hősi epikáról írott munkáihoz fordulnunk. Először is a közköltészet e felfogás szerint elsősorban szóbeli költészetet jelent, melynek lejegyzése viszonylag esetleges (Homérosz esetében a diktálás révén került át az írásbeliségbe).³⁵ Másfelől Marót nem egyéni és kollektív alkotás skáláján képzelel el a költészetet (melynek tulajdonképpeni adekvát formája a közköltészet volna), hanem úgy gondolja, hogy „minden alkotás kollektív productum”, s ugyanakkor az egyén nélkül „soha, még a zenében sem, jöhet létre ily kollektív alkotás”.³⁶

Az egyén és közönségének viszonyrendszerében megragadott irodalom az, ami visszatér a közköltészet maróti definíciójában is. Eszerint a közköltészet „olyan érzéki megnyilatkozásoknak, szavaknak olyan költemény-formába öltözködéseit [jelent], amelyek ugyan egy egyéni lélek vágyai és kikívánczolásai szerint jöttek létre, mégis a lehető legnagyobb tömegek számára alkalmasak a

32 Marót és a magyar folklórisztika kapcsolatáról: VOIGT Vilmos, *Marót Károly és a magyar néprajztudomány*, Antik Tanulmányok, 34(1991)2, 154–162.

33 Küllös Imola – Horváth Iván nyomán – el is marasztalta ezért Marótot. KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 11–12.

34 *The Making of Homeric Verse: Collected papers of Milman PARRY*, szerk. Adam PARRY, Oxford, Clarendon, 1971; Albert B. LORD, *The Singer of Tales*, Cambridge MA, Harvard UP, 1960 (Harvard Studies in Comparative Literature, 24). A kérdéshez lásd SIMON Attila, *Szóbeliség és írásbeliség az archaikus és klasszikus kori görögység világában: Eric A. Havelock elmélete – néhány lehetséges kultúratudományi összefüggés = S. A., Dionysos színrevitele: A közvetítés kulturális technikái az antik irodalomban és filozófiában*, Bp., Ráció, 2009 (Classica & Theoria, 1), 201–223; Gregory NAGY, *A homéroszi szöveg és a többalakúság problémái*, ford. RUNG Ádám = *Metafilológia I: Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József, TAMÁS Ábel, Bp., Ráció, 2011 (Filológia, 2), 413–415.

35 MARÓT Károly, *Az epopeia helye a hősi epikában*, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja, 1964, 109.

36 MARÓT Károly, *Mi a „népköltészet”?*, Ethnographia, 58(1947), 169–170. Vö. még UŐ, *Homeros: „A legrégebb és legjobb”*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1948, 94–95.

lehető legtágabb-körű egyéniség-kivetítéseknek lehető legörvendetesebb felszabadítására és kiegyensúlyozására”.³⁷ Itt valóban a tömegek kultúrájáról esik szó, ám a költészet nem lesz sem egyéni (műköltészet), sem közösségi (népköltészet), hanem egyén és közösség együttes munkálkodásának eredményeként áll elő. A mű- és népköltészetre vonatkozó különbség tehát „nem a lényegre, egyedül a művek létmódjára vonatkozik”.³⁸ Végző soron arról a felismerésről van szó, hogy a költészeti vagy legalábbis az ebben az értelemben vett közköltészeti alkotás magában az előadásban létezik, melyet nagy mértékben befolyásol az, hogy a befogadó közösség (s itt őket kell a tömeg alatt értenünk) miképpen reagál a művészeti produkcióra.³⁹ (Rádásul – mint Simon Attila Marótról írott nagyszerű írásában bemutatja – Marót a közönség alatt nemcsak a konkrét hallgatóságot, de a várható utókor receptív szemléletét is értette.)⁴⁰ E felfogás természetesen nem minden elemében egyezik azzal, amiképpen ma a közköltészetet elgondoljuk,⁴¹ a közköltészet mint kultúrtechnika definíciója ugyanakkor figyelemre méltó. Mindezzel nem állítom persze azt sem, hogy Marót „megelőlegezte” volna a mai médiatörténeti kutatásokat, s már csak azért sem, mert igazat adhatunk Horváth Ivánnak abban, hogy „[n]em könnyíti meg Marót Károly műveinek olvasását az a rugalmasság, amellyel szakszókincset alkalmazza”.⁴²

Ugyanebben az időszakban született meg, s Marót elképzeléseire adott konkrét válaszként is olvasható a közköltészet kutatásának másik alapvető tanulmánya Stoll Béla tollából. A közösségi kultúrahasználattal újfent kulcskérdése az 1958-as írásnak, mely tulajdonképpen szintúgy a népköltészet és a műköltészet viszonyrendszerében szeretné elhelyezni a közköltészetet.⁴³ A nagyfokú variabilitás, a szerző személyének negligálása, a szövegek gátlástalan átdolgozása, a mű- és közösségi költészet kölcsönös szövegcsereje, a hosszú léptékű szövegfejlődés, a népköltészet dallamaival való szoros kapcsolat – mindezen tényezők szinte azonossá teszik a közköltészetet a népköltészettel.

37 MARÓT Károly, *Népköltészet és műköltészet*, Puszták Népe, 2(1947)/1, 17. Ennek az 1946-os előadásnak a szövegében Marót még a „népköltészet” újfajta értelmezéséről beszél, e definíció pontosítására ugyanakkor már a következő évben kitalálta a *közköltészet* terminust.

38 MARÓT, *Mi a „népköltészet”?*, i. m., 162.

39 Lásd MARÓT, *Homeros*, i. m., 81–95.

40 SIMON Attila, *Recepció és médium: Marót Károly irodalomszemléletéről* = S. A., *Dionysos színrevitele*, i. m., 256; MARÓT, *Mi a „népköltészet”?*, i. m., 165.

41 BORBÍRÓ Zsóka [KÖSZEGHY Péter] megfogalmazásában: „Elméletét sem a folklórkutatók, sem a klasszika-filológia művelői nem fogadták el kritikátlanul, ám a szerencsés szóalkotás túlélté eredeti jelentését”. *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, VI, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2006, 297.

42 HORVÁTH Iván, *A vers*, i. m., 17–18.

43 Talán a kifejezést is Maróttól vette, legalábbis hivatkozik egyik cikkére. STOLL Béla, *Közösségi költészet – népköltészet: Megjegyzések a XVIII. [sic! valójában: XVII.] századi kéziratos szerelmi lírához*, ItK, 62(1958), 170–176.

Annak elkülönítését Stoll alig indokolja, hacsak nem annyival, hogy „a XVII. századi kéziratos líra az irodalomalatti költői műveltség rétegébe tartozik, melyet közösségi költészetnek nevezhetünk”,⁴⁴ Mindez az irodalom alá helyezi a közköltészetet, az igazi művészetten kívülre, mintegy a *kulturális maradék* kétes státuszát rendelve hozzá.⁴⁵ Mindazonáltal kár volna lebecsülni Stoll e kezdeményezését. Egyfelől azért, mert igen pontosan definiálta a közköltészet működésének bizonyos alapvonásait; e cikkétől kezdve vissza-visszatérően és egyre árnyaltabban írt a közköltészetéről (többek között ő jegyzi a *Spenót* közköltészetre vonatkozó sorait);⁴⁶ sajtó alá rendezőként és sorozatszerkesztőként közreműködött az XVII. századi vonatkozó RMKT-kötetek kiadásában;⁴⁷ s végül, de egyáltalán nem utolsósorban elkészítette alapvető, a közköltészet kutatásában nélkülözhetetlen bibliográfiáját.

Mindenesetre annyi látszik e korai, s a későbbiekre nézvést is meghatározó kezdeményezésekből, hogy a magyar kutatások a néphagyományt és a népi kultúra történeti rétegeit megkísérelték elválasztani egymástól, s a közköltészet kategóriája épp a kettő közötti űr kitöltésére – Marótnál a népköltészet és műköltészet helyettesítésére – jött létre. Mindezt úgy is értelmezhetjük, mint egyfajta választ arra a réges-régi dilemmára, hogy a kulturális javak miként cserélődnek különböző kulturális regiszterek között: felülről áramlanak lefelé, s a népi kultúra az elit kultúra csökevényes változata volna, vagy éppenséggel fordítva, az

44 *Uo.*, 176.

45 Jellemző, hogy a közköltészet kutatói rendre mentegetőzni kényszerülnek tárgyuk miatt. Például Csörsz Rumen István remek összefoglalójának, mely amellettt érvel, hogy egy tervezett irodalomtörténeti kézikönyvben helyet kellene szorítani a közköltészetnek, már a címe is beszédes: *Közköltészet – irodalom alatt, kultúrák fölött*, *Literatura*, 32(2006), 273–282.

46 „Ez a hosszú ideig tovább élő, folyton variálódó, közösségi jellegű költészet bizonyos tekintetben átmeneti típus a folklór és a műköltészet között: egészében irodalom alatti réteget jelent, a népköltésztől mégis határozottan elkülönül szerzőinek, másolójának iskolázott, értelmiségi volta következtében. A parasztság csak másodlagosan ismerte, egyes darabjait alkalmilag átvette, de saját spontán énekkincse nem innen került ki. A napi igényeket kielégítő közköltészet határvonalai azonban mind a műköltészet, mind a folklór irányában erősen elmosódnak, egyes termékei hol az egyik, hol a másik réteggel mutatnak közeli rokonságot. A népszerű költészet ezért igen változatos; tudakosabb szerzemények és naivabb alkotások váltakoznak benne; a némi szerzői öntudatot is eláruló versektől a teljesen személytelen, általános tartalmú énekekig terjed skálájuk.” *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964 (*A Magyar Irodalom Története*, II), 94. E definíció már jóval határozottabb formában különíti el a közköltészet területét, bár az „irodalom alattiság” itt is megtalálható.

47 A Stolltól sajtó alá rendezett kötet: *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (*Régi Magyar Költők Tára: XVII. század*, 3). További vonatkozó kötetek, részben közköltészeti anyaggal: *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (*Régi Magyar Költők Tára: XVII. század*, 10); *Énekek és versek (1686–1700)*, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1991 (*Régi Magyar Költők Tára: XVII. század*, 14) – ez utóbbi kötet közköltészeti anyagához is jórészt Stoll Béla írta a jegyzeteket.

elit kultúra önmagában újra meg újra kiüresedhet, ha nem fordulna megtermékenyítő impulzusokért a népi kultúrához. A tudománytörténetben e vitát leginkább a XX. század elejére szokás datálni,⁴⁸ de Peter Burke már XVII. századi nyomait is regisztrálta.⁴⁹ Burke és más kultúrtörténészek ehelyett olyan összetett modelleket dolgoztak ki, melyek a népi és elit közötti *folyamatos kulturális transzfer* hangsúlyozták. Így van ez a legutóbbi, Küllös Imola által bemutatott modell esetében is, melyet Burke népikultúra-modellje alapján készített: ő a közlekedőedény metaforájával kísérli meg leírni a populáris, az elit és a folklorikus regiszterek közötti mozgást.⁵⁰ A metafora nagy erénye, hogy egy olyan kísérleti eszközhöz hasonlítja e rendkívül összetett kulturális rendszert, ahol a különböző anyagok (folyadékok) közötti cserefolyamatok zavartalanul folynak, s ilyenformán jól kiemeli a kulturális transzfer komplexitását. Csakhogy több problémát is felvet e hasonlat (mely problémák Burke modelljét is érintik, s melyekre Küllös könyvének későbbi fejezetei amúgy válaszokat kínálnak). Egyfelől a kulturális transzfer nem feltétlenül az egyensúlyi állapot felé törekszik, hiszen az elit és a népi kultúra között igen sokféle, s nem egyszer aránytalan viszony is kialakulhat. Másfelől e modell azt is sejteti, hogy folklorikus, populáris és elit zavartalanul szétválaszthatók, s még ha alul az edények (a hagyományok és konkrét szövegek) össze is kapcsolódnak és cserélődnek, az egyes edények felső részei mégiscsak elkülönülnek egymástól, s a kultúra befogadója vagy – még inkább – tudós kutatója szét tudja választani azokat. Pedig a népi kultúra kutatásának egyik legnagyobb problémája éppen ez: egyáltalán nem bizonyos, hogy népi és elit, népi és folklorikus oly könnyen megkülönböztethetők.

(a XVIII–XIX. század közköltészetének sajátosságai)

Bár a népi kultúra modelljei efféle kérdéseket szükségszerűen vetnek fel, mindez nem jelenti azt, hogy maga a népikultúra-kutatás tévutakon bolyongana. Nincs tökéletes modell, s főleg nincs tökéletesen működő általános modell. A közköltészet kutatásakor ez különösképpen szembetűnő, hiszen épp egy olyan szemléleti keretet igyekszünk körülírni, mely már eleve adottan és igen radikálisan kontextualista. A közköltészet ugyanis elsősorban kulturális praxisként érthető meg, s nem annyira a (normatív) irodalmi forma felől, bár kétségtelen, hogy formai sajátosságai is leírhatóak. Némi kapaszkodót jelenthet az időbeli diffe-

48 A történeti folklór tekintetében Hans Naumann könyve váltott ki messze ható vitát: HANS NAUMANN, *Primitive Gemeinschaftskultur: Beiträge zur Volkskunde und Mythologie*, Jena, E. Diederichs, 1921.

49 BURKE, *Népi kultúra...*, i. m., 78.

50 KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 19–21.

renciálás, mely elkülöníti egymástól 1) a közköltészet régi magyar irodalmi formáit, 2) a XVIII. századon átívelő, főként kéziratos anyagokból és ponyvanyomatványokból kibontakozó, egyre szélesedő hagyományt, mely mélyen benyúlik a XIX. századba, 3) illetve a XIX. században, az irodalmi népiességre válaszként született újabb közköltészeti hagyományt, mely immár javarészt a magyar nótákra épült, melyeket – Bartók Béla szavaival – az „úriosztályból származó dilettáns szerzők komponáltak”, s köreikben népdalként funkcionált.⁵¹ (Ezen időbeli határok miatt van, hogy bár a XVIII. századi sorozatban jelennek meg a közköltészeti szövegkiadások, voltaképpen az 1840-es évekig feldolgozzák az anyagot, miképpen a Stoll-bibliográfia is 1840-ig tartalmaz tételeket.)

A régi magyar irodalom és a XVIII–XIX. századi anyag közötti váltásról – bár az időbeli cezúrát némileg korábban húzza meg – Küllös Imola így nyilatkozik:

Ekkor, a XVII. század első felében játszódik le először a magyar irodalom történetében az a folyamat, melynek során számos, eddig csak szóbeli hagyományban létezett mű bekerül az írásbeliségbe (egy másodlagos, reprodukív írásbeliségbe, a kéziratos énekeskönyvekbe) és fordítva: ekkor érhetjük tetten azt a jelenséget, hogy a magas kultúrában hivatásos énekesek által alkotott énekeltes vers, alkalmi költemény a szájhagyományban (szöveg- és dallam-) változatokban él tovább, illetve a könnyebb felidézhetőség kedvéért lejegyzésre kerül, és másolatok útján is variálódik.⁵²

Hogy a szóbeli hagyomány miként működött a régi magyar irodalomban, csak sejtéseink lehetnek, a XVIII. század azonban ehhez képest mindenképpen fordulatot jelent: nagy mennyiségű szöveganyag kerül rögzítésre kéziratos formában. E váltásnak több, akár egymással összefüggő oka is lehet. Egyfelől a XVIII. század az alfabetizáció nagy korszaka, s noha Tóth István György kutatásai azt mutatták, hogy az írni és olvasni tudás terjedése ekkor közel sem volt annyira gyors, mint azt az iskolaügyi reformok szakirodalmi korábban sejtene engedte, lassú, de határozott fejlődés mégiscsak kimutatható e téren.⁵³ Másfelől ezzel párhuzamosan gyakran emlegetik, olykor túl is hangsúlyozzák a szabadidő meg-

51 BARTÓK Béla, *Mi a népzene?* = BARTÓK Béla *Válogatott zenei írásai*, összeáll. Szöllősy András, bev. Szabolcsi Bence, Bp., Magyar Kórus, 1948 (A Zenetörténet Kézikönyvei, 3), 19. idézi: STOLL, *Közösségi költészet...*, i. m., 175. Arról, hogy miként lehet a modern kor népi kultúráját értelmezni: Hermann BAUSINGER, *Népi kultúra a technika korszakában*, ford. SZIJÁRTÓ Zsolt, Bp., Osiris–Századvég, 1995.

52 KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 16.

53 TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1996 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 17). Vö. még a szerző némileg tágabb kitekintésű munkájával: Uő, *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, Bp., Central European UP, 2000.

jelenésének és az irodalmi olvasás terjedésének összefüggéseit. S végül az olvasáskutatások a XVIII. században forradalmi változásokat regisztrálnak (egyre szélesedő olvasótábor, irodalmi fikció előtérbe kerülése a vallásos szövegekkel szemben, női olvasóközönség megjelenése stb.).⁵⁴ Ha elfogadjuk a XX. század második fele médiatörténetének azon állítását, hogy a kultúra médiumai befolyásolják az emberi tudat működését, s hogy az áttérés egyik médiumról a másikra komoly következményekkel járhat, akkor a szóbeli hagyomány írásbelivé alakulásának is nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk annál a megállapításnál, hogy ami eddig szóban forgott, mostantól írott formában is terjedt. A közköltészet esetében a lejegyzés érzékelhető expanziója látványos módon jár együtt azon írásgyakorlatok terjedésével, melyek a mindennapi élet megszervezését hozzákötötték a lejegyzés gesztusához.⁵⁵ A memorizálás írásbeliséghez kötött formáinak megjelenése egyszerre segítette a felhasználót egyfelől, s gyorsította a szövegek és dallamok cseréjének folyamatát másfelől. A XVIII–XIX. századi közköltészet elképesztő variabilitása (Csörsz Rumen István terminusaival: a vario- és topogenezis elve)⁵⁶ innen is magyarázható.

Ha olyan komoly változásokat nem is tudunk regisztrálni, mint amiről Eric Havelock beszél a görög írásbeliség elterjedése kapcsán,⁵⁷ s a XVII. és XVIII. század között nem fogunk tudni olyan radikális átalakulásról számot adni, mint amelyeket Walter J. Ong megragadott az elsődleges szóbeliségtől a másodlagos szóbeliségig vezető – persze a mienknél jóval hosszabb – úton,⁵⁸ mégis érdemes lehet figyelni a XVIII–XIX. század fordulójának „kevert szóbeliségére”.⁵⁹ A másik oldalról – a nyomtatás és kéziratosság különbsége felől –

54 Az olvasáskutatás korlátairól és lehetőségeiről: Jonathan ROSE, *Rereading the English Common Reader: A Preface to a History of Audiences*, *Journal of History of Ideas*, 53(1992)/1, 47–70. Az olvasástörténet tudománytörténeti értékeléséhez: Leah PRICE, *Egy könyv történetétől egy „könyvtörténet”-ig*, ford. TÓTH-CZIFRA Júlia = *Metafilológia 2: Szerző – könyv – jelenetek*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TAMÁS Ábel, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2014 (*Filológia*, 3), 414–440.

55 Ehhez lásd korábbi könyvem vonatkozó fejezetét: VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Desseffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013 (*Ligatura*), 211–230.

56 CSÖRSZ, *Szöveg szöveg hátán*, i. m., 32–35.

57 Eric A. HAVELOCK, *Preface to Plato*, Cambridge MA, Harvard UP, 1963. Lásd SIMON, *Szóbeliség és írásbeliség...*, i. m.

58 Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség: A szó technológizálása*, ford. KOZÁK Dániel, utószó HORÁNYI Özséb, Bp., Gondolat, 2010.

59 A kifejezést Paul Zumthor használta a középkor jellemzésére. Lásd Paul ZUMTHOR, *La poésie et la voix dans la civilisation médiévale*, Paris, Presses Universitaires de France, 1984. Ismerteti: KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008, 19. Már az 1960-as évektől jelentek meg olyan munkák, melyek kifogásolták, hogy a kérdés kutatását Európa kultúrtörténetére szokás leszűkíteni (lásd például a nem európai társadalmakat is tanulmányozó tanulmány-

Margaret Ezell hívja fel a figyelmet arra, hogy a kéziratos kultúráról hajlamosan vagyunk úgy gondolkodni, mint a nyomtatott kultúra előkészítő fázisáról.⁶⁰ Holott a kézirat is egyfajta publikáció, van saját olvasótábora, terjesztési köre, sőt a közköltészeti szövegek sem csak szóban terjedtek, hanem kéziratos füzetből kéziratos füzetbe is. Sajátos következményekkel járhat ez bizonyos szövegek kanonizációjára nézvést is, hiszen egyfelől minél jobban forgott egy szöveg – Küllös Imola tanulmánykötetének címére utalva – közkézen és közszájon, annál több változatban található meg a fennmaradt forrásokban; másfelől viszont egy-egy egyedi kötet sikerét az is mutathatta, hogy mennyit használták, egy adott közösség, akár több generációnyi tulajdonosok mennyire tudták mindennapi kultúrpraxisaikban bevetni azt – ilyenformán épp a legsikeresebb kéziratos vagy akár nyomtatott énekeskönyvek kallódhattak el.⁶¹ Míg az első esetben az egyedi szövegek írásbeli fennmaradásának esélyei növekednek, a második szempont épp ellenkező folyamatra mutat rá a verset őrző kéziratos csomók és kötetek tekintetében.

A XVIII–XIX. század fordulóján induló gyűjtőmunka is magyarázható ezen írásgyakorlatok felől. A herderi népiesség fogalmának térhódítása, a jelentős értelmezési különbségek ellenére, kétségtelenül alapot jelentett a gyűjtések kezdetéhez, s komoly szerepet játszott az értékmentés szándéka is. Másfelől a gyűjtésnek ez az archivárius vonatkozása felgyorsította a kéziratos és nyomtatott irodalom közötti összjátékot.⁶² Természetesen a közköltészetnek korábban is létezett nyomtatott változata (főként ponyvanyomtatványok és kalendáriumok jelentették ennek bázisát), ám a XVIII. századtól kezdődően, s egyre jelentősebb mértékben kerültek be a nyomtatott nyilvánosság műköltői alkotásai a közköltészet világába. Küllös Imola becslései alapján Amade László világi verseinek mintegy harmada (!) került át a közköltészetbe a XVIII. század

gyűjteményt: *Literacy in Traditional Societies*, szerk. Jack GOODY, Cambridge: Cambridge UP, 1968). A nagyobb szemléletváltozás, mely komplexebb rendszerek építését javasolta, s jobban figyelt az *mellétség* formáira, az 1980-as évektől bontakozott ki, vö. Joyce COLEMAN, *Túl Ongon: A szóbeliség-írásbeliség módosított elméletének alapjai*, ford. LEHMANN Miklós = *Kép, beszéd, írás*, szerk. NEUMER Katalin, Bp., Gondolat, 2003, 110–142; vagy Horst WENZELNEK a vizualitás formáit is számba vevő kutatásait: *Hören und Sehen: Schrift und Bild: Kultur und Gedächtnis im Mittelalter*, München, C. H. Beck, 1995. A kérdéshez lásd még Sz. KRISTÓF Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?*, Acta Papensia, 2(2002)/1–2, 3–6.

60 Margaret J. M. EZELL, *A társas szerző: Kézirat-kultúra, írók és olvasók*, ford. RUNG Ádám = *Metafilológia 2, i. m.*, 112–118.

61 A közköltészeti forrásokról lásd KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet, i. m.*, 53–64; Csörsz, *Szöveg szöveg hátán, i. m.*, 36–45. A nyomtatott források elkallódásához lásd a váci *Énekes Gyűjtemény* példányainak történetét: Csörsz Rumen István, *Az első magyar lírai antológia: a váci Énekes Gyűjtemény (1799, 1801, 1803, 1823) = Doromb 1, i. m.*, 143–148.

62 A szóbeli hagyományként értett népköltészet definíciójának kritikájához lásd például David ATKINSON, *Folk Songs in Print: Text and Tradition*, Folk Music Journal, 8(2004)/4, 456–483.

végén,⁶³ Csörsz Rumen István Csokonai Vitéz Mihály verseinek nagy mértékű folklorizációjáról számol be (bizonyos versek igen nagy mennyiségben maradtak fenn, ami egyfajta fokmérője a népszerűségüknek is),⁶⁴ Petőfi Sándor versei gyors folklorizációját pedig annak is köszönhetette, hogy saját népies költészete közköltészeti hagyományokból táplálkozott.⁶⁵ Másfelől a gyűjtés nem feltétlenül jelentette a nyomtatott formára való fordítást: Jankovich Miklós gazdag gyűjteménye, Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekei* és egyéb gyűjtések (melyek jelentős része az Erdélyi János-féle népdalgyűjtés dokumentációs anyagában maradt fenn a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában) arra utalnak, hogy a gyűjtés nyomtatott formája csak az egyik, de nem az egyetlen lehetőséget jelentette.

Ráadásul, sejtésem szerint, a nyomtatásnak komoly szerepe lehetett abban is, hogy a népdal fogalma egyáltalán kialakulhasson.⁶⁶ Eredetileg, Rát Mátyás 1782-es felhívásától kezdve még igen sokáig a gyűjtés a „köznép dalait” célozta meg. Szükségszerűen keveredett hát össze egymással közköltészet és népköltészet (ráadásul olykor a „régit” vagy „eredetit” keresték e szövegekben, így a régi

63 KÜLLŐS Imola, *Amade László verseinek folklorizációja* = K. I., *Közkezen, közszájon, köztudatban, i. m.*, 239–240.

64 CSÖRSZ Rumen István, *Csokonai közkezen, avagy egy költő kéziratok toplistája* = „S végre mivé leszél?": *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2007 (Ráció-Tudomány, 10), 278–294. Hasonló módszertannal Faludi Ferenc műveiről lásd VOGEL Zsuzsa, *Faludi Ferenc verseinek recepciója a XVIII–XIX. századi kéziratok énekeskönyvekben* = *Doromb 1, i. m.*, 103–140. Egyetlen Csokonai-vers „népszerűségének” kérdéséről lásd MIKOS Éva, *Szelemedal... megjegyzések egy Csokonai-vers népszerűségéről, valamint társadalom- és művelődéstörténeti kapcsolatairól 19. századi kalendáriumok alapján* = *Mindenek gyűjtemény II: Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*, szerk. GULYÁS Judit, TÓTH Arnold, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 22), 169–189.

65 CSÖRSZ Rumen István, *Pönögei Kis Pál, avagy Petőfi és a közköltészet* = *Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 203–226. A Petőfi-versek folklorizációjának társadalmi bázisáról lásd KERÉNYI Ferenc, *A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867)* = *Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9), 198–203. Csokonai és Petőfi kultuszának és folklorizációjának társadalomtörténeti összehasonlításához lásd SZILÁGYI, *A költő mint társadalmi jelenség, i. m.*, 395–408.

66 Elisabeth Eisenstein könyve óta közhelyszámba megy, hogy a könyvnyomtatás technológiája a kora újkortól kezdődően alapvetően befolyásolta, sőt meghatározta az európai gondolkodás történetét. Vö. Elisabeth L. EISENSTEIN, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge UP, 1979; Uő, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge UP, 1983. Bár éppen a kéziratok és nyomtatott kultúra éles elhatárolása miatt érték bírálatok a szerzőt – vö. Roger CHARTIER, *A könyv történetétől az olvasás történetéig: a francia röppályák*, ford. Kovács Krisztina = *Metafilológia 2, i. m.*, 393–396 –, hogy e leíró rendszerek kölcsönösen meghatározták egymást, könnyen belátható.

magyar irodalom ponyvairodalma és közköltészete is felszínre bukkanhatott). Küllős Imola 1973-ban írt fogalomtörténeti dolgozatában még igen óvatosan fogalmaz a különböző népdalkoncepciók számbavételekor,⁶⁷ a 2000-es években viszont már kijelenti: „az elmúlt öt évtized folklorisztikai és művelődéstörténeti kutatásai nyilvánvalóvá tették, hogy a XIX. századi népköltészeti kiadványokban megjelenő verses folklór nem hiteles”.⁶⁸ Kőszeghy Péter egy polemikus írásában arra a következtetésre jut, hogy a népköltészet és a *popular poetry* elválasztása egymástól tulajdonképpen értelmetlen, mivel a fogalmak eltérő síkokon mozognak.⁶⁹ Előbbi egy XIX. századi ideológia, melynek értelmében – idézi ezen irány elméleti betetőzőjét, Horváth Jánost – a nép „nem valamely politikai vagy társadalmi osztállyal azonos, hanem az egy nyelvet beszélők azon rétegét jelenti, mely egyáltalán nem, vagy csak alkalmilag olvasó közönsége az irodalomnak, s mind a mellett rendelkezik bizonyos költészeti hagyományokkal”.⁷⁰ Márpedig e definíció nemigen teszi lehetővé a közköltészet megítélését, a nyelvi közösségként értett nép művészetének darabjait folytonos munkával tisztították meg attól a népszerű műveltségi anyagtól, mely nem tartozik annak ősfarmájához.⁷¹ Utóbbi koncepció azonban jóval szélesebb, s a régiségben csak bajosan lehet elkülöníteni egymástól a népi és a populáris elemet, sőt a népiesség születésekor a népdalkincs annak alapján körvonalazódott, hogy mi az, ami kiállta az idők próbáját.⁷² Erre az együttállásra – persze némileg más perspektí-

67 KÜLLŐS Imola, *A magyar népdalfogalom története* = K. I., *Közkezen, közszájon, köztudatban*, i. m., 13–34.

68 KÜLLŐS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 31.

69 KŐSZEGHY Péter, *A népiesség fogalma az irodalomtudományban = A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I: Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján*, szerk. JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, WOLFRAM SEIDLER, Bp., Bécs, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1989, 183–189.

70 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1927, 7.

71 A népköltészet „tisztaságának” elvi kifejtése: ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, SZATHMÁRI István, Bp., Akadémiai, 1991 (Fontes: *A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai*, 13), 101–109.

72 A Küllöstől is idézett Niedermüller Péter ugyanerre a következtetésre jut: „A »nép« és ennek összefüggésében a folklór egy olyan kulturális artikuláció volt, amelyet nem a folklór hordozói, hanem egy »másik« csoport alkotott meg, de a folklór hordozóinak jellemzésére.” NIEDERMÜLLER Péter, *Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásához a 19. században = Népi kultúra és nemzettudat: A magyarságtudomány könyvtára VII*, szerk. HOFER Tamás, Bp., Magyarságtudató Intézet, 1991, 22. Hasonlóképpen értékeli a helyzetet: PAKSA Katalin, *A népdal a 19. századi polgári életben és a tudományban = uo.*, 26–27. Legutóbb Kerényi Ferenc a következőképpen fogalmazott: „A népdal-definíció megalkotása ma is nyitott etnomuzikológiai feladat, amelyet csak a szociológiai, a zenetörténeti szempont egyidejű érvényesítésével, a nyelvvel való kapcsolat figyelembevételével lehet megközelíteni.” KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia

vából – már Arany János is felfigyelt, mondván: „a *nép* és *nemzet* elnevezés egy jelentéssel bírt; midőn a nemzet színe, java, bár külsőleg míveltebb, csinosabb, daliásabb – szellemileg ép oly naív állapotban élt, mint a köznép.”⁷³

Ha áttekintjük a XVIII–XIX. századi gyűjtéseket, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy az anyag nagy része közköltészeti, s bőséggel akad – autorizált, de főleg név nélküli – műköltészeti anyag is, mely az elit költészetből érkezett. Küllös Imola egy, az Erdélyi-gyűjtésről nemrégiben tartott előadásában úgy becsülte, hogy a kiadott anyag legalább 40%-a közköltészeti lehet.⁷⁴ Amikor magam beletúrtam ebbe a hatalmas kéziratos anyagba, meglepődve tapasztaltam, hogy a felhívás egyértelműsége ellenére mily sokan küldtek be szerzővel is rendelkező versanyagot.⁷⁵ Úgy látszik, hogy az anyag együvé tartozását inkább annak használati köre határozta meg, azaz ha egy közösség használta, a lejegyző annak ellenére leírta, hogy jól tudta, az nem közösségi alkotás. (Nem tanulság nélkül való az sem, hogy az első kötet megjelenése után érkező anyagban hányan tettek a korábban megjelent kötetekhez megjegyzéseket, újabb változatokat beküldvén a dalokból. A nyomtatásban való megjelenés egyszerre segítette a terjedést, ugyanakkor a későbbiekben a variabilitás ellen is hathatott.) Úgy tűnik tehát, hogy amikor a „köznép dalait” beküldték a Kisfaludy Társaság számára, a gyűjtők ugyanúgy a versek használati módjait tartották szemük előtt, mint amiképpen a mai közköltészet-kutatás is arra összpontosít. Ilyenformán a közköltészet

Közalapítvány, 2002 (Előtanulmányok Pest Megye Monográfiájához, 3), 237.

73 ARANY János, *Naiv eposzunk* = A. J., *Prózai művek 1: Eredeti szépprózai művek, szépprózai fordítások, kisebb cikkek, tanulmányok, iskolai jegyzetek*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962 (Arany János Összes Művei, 10), 1962, 269.

74 KÜLLÖS Imola, *Szikra? Fatörzs? Forrás? Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez*, ItK, 118(2014), 595–610. Az utóbbi években Csörsz Rumen István tanulmányok sorozatában tekinti át ezt az anyagot, ahogy ő fogalmaz: „a közkézen forgó, közköltészeti dimenzióban élő magyar verskincs együttes kiadását”. Csörsz Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, ItK, 118(2014), 611–628. Lásd még Uő, *Toldy Ferenc küldeménye Erdélyi János Népdalok és mondák című kötetéhez = Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára / Architect in the Quarry – Studies Presented to Péter Dávidházi On His Sixtieth Birthday*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Bp., rec.iti, 2010, 321–343; Uő, *Szirmay Antal és a szájhagyomány = Folklor és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2010 (Folklor a Magyar Művelődéstörténetben, 5), 277–296; Uő, „*ki magam tsinálmányja, ki másé*”: *Közköltészet és írói program Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz Énekek (1813) című gyűjteményében = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, Bp., rec.iti, 2011, 319–346; Uő, *Az első magyar lírai antológia, i. m.*; Uő, *Kultsár István és a Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-ai (1818–1828) = Doromb 2, i. m.*, 143–204. John Bowring gyűjtéséhez kapcsolódóan pedig lásd VOIGT Vilmos, *Rumy Károly György magyar népdalai – John Bowring számára = Doromb 1, i. m.*, 217–243; Uő, *Toldy Ferenc tizenöt magyar népdala = Doromb 2, i. m.*, 205–229.

75 Vö. ERDÉLYI János, *[Felszólítás gyűjtésre]* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások, i. m.*, 220.

kutatása a korai gyűjtések örököse – természetesen egészen más eszmetörténeti környezetben, eltérő módszerekkel és célokkal.

A XVIII. század anyagának elrendezésekor a kritikai kiadás szerkesztői ugyanígy a használati módokra koncentráltak. Az előzetes terv szerint, melyet az első kötetben mutatott be Küllös Imola, a következő egységek szerepelnek:

- *Mulattató költészet*: csúfolók és tréfás panaszok, mendikáns rigmusok és hazugságversek, tréfás dalok, quodlibetek és halandzsák, paródiák és travesztiák
- *Mulatódalok*: bordalok, ivónóták, tusok, táncdalok, a lakodalom intő és oktató házaseénekei, illetve mulattató költészete.
- *Történeti és társadalmi tematikájú költészet*: a kuruc mozgalmakat kísérő hatalmas populáris verstermésen túl a latorénekek, katonaénekek, bujdosóénekek, panaszdalok (ide értve az ún. női dalokat, feleségpanaszokat is), rabénekek, történeti eseményekről szóló énekek, társadalmi csoportokhoz, foglalkozásokhoz (jobbágy, pásztor, betyár, vándorló mesterlegény) fűződő dalok és minden, a diákélettel kapcsolatos, nem mulattató jellegű vers.
- *Szerelmi költészet*: a reneszánsz lírai nyomait mutató, régies udvarló dalok, szentimentális epekedő „érzékeny” énekek, szerelmi vallomások, párosítók, szerelmi témájú dalfűzerek és balladás dalok, valamint a trágár szövegű, erotikus latrikánus énekek.
- *Alkalmi költészet*: jelesnapi (névnap, keresztelő) köszöntők, temetési búcsúztatók, a naptári ünnepek (karácsony, újév, húsvét, farsang, pünkösd) rigmus- és szokásköltészete.⁷⁶

Az egyes kategóriák – amint az első pillantásra is látszik – keresztülmetszik egymást: a mulattatókhoz lehetne sorolni a mulatódalok jelentős részét, miképpen az alkalmi költészethez is átsorolhatóak volnának stb.⁷⁷ Az így kialakított rendhez nyilvánvalóan az anyag szerkezete, valamint műfaj történeti megfontolások vezettek.⁷⁸ Ugyanakkor jól látszik az is, hogy a versek elhangzásának társadalmi használata (mikor hol ki használta azt és mire) együtt mozog a műfaj történeti szemlélettel, s e kettő kölcsönösen feltételezi egymást, amennyiben bizonyos társadalmi szokásrendek bizonyos műfajokban nyilvánultak meg.

76 KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 28.

77 Csörsz Rumen István e tanulmányomhoz fűzött egyik megjegyzésében jelezte, hogy az egyes kötetek a negyedik kötetből keresztthivatkozásokkal lesznek összekötve. Ennek a filológiailag teljesen korrekt és szükséges eljárásnak is van azonban annyi hátránya, hogy nyilván csak visszafelé lehet így utalni, a már kiadott versanyagból nem látszik, hogy a további kötetekben milyen kapcsolódási pontok lesznek.

78 Lásd KÜLLÖS Imola korábbi írását a szerelmi népdalok tipologizálási lehetőségeiről: *Kísérlet a magyar népdalköltészet szerelmi dalainak tipologizálására* = K. I., *Közkezen, közszájon, köztudatban*, i. m., 35–51.

Mint minden szövegkiadásban, természetesen itt is akadnak veszteségek. Ez a kiadási forma ugyanis több dolgot elrejt. Egyfelől az egyes versgyűjtemények önállóan nem jelennek meg, nem rekonstruálhatók egykönnyen (talán majd a Stoll-bibliográfia kiegészítése az RMKT-megjelenések adataival ezen némileg segíthet a későbbiekben).⁷⁹ Másfelől eltűnik a „köznépi dalok” korabeli paradigmája is, amennyiben a kiadás kihagyja a műköltészeti anyagot. Márpedig – amint az imént láttuk – ezek a kortársak számára még igen sokáig szerves részét képezték ennek a kulturális világnak. Vajon a folklorizált Amade- vagy Csokonai-versek, melyek a szerző nevének ismerete nélkül terjedtek az énekes füzetekben, közköltészetnek tekinthetők-e manapság, vagy érdemes inkább korrigálni a XIX. század eleji írnokokat e téren? Mivel a kiadás eleve a versek használatára helyezte a hangsúlyt, lehet, hogy itt is érdemes volna erre koncentrálni. (Sokat segítené az Erdélyi-hagyaték kritikai igényű feldolgozása, mely egy nagyobb anyagon mutathatná be ezt a kulturális sokszínűséget.) S végül – harmadik hiányként – megemlíthetjük a funkcionálisan hasonló költemények problémáját. Amennyiben bizonyos társadalmi események költészeti kísérőjelenségeit kutatjuk (például lakodalmi szövegeket keresünk), akkor felmerül a kérdés, hogy mit csinálunk a funkcionálisan hasonló, ugyanerre a használati módra épülő műköltészettel, mely amúgy nem került bele abba a jórészt kéziratos költészeti korpuszba, melyet a közköltészet variált, hanem megmaradt egyedi műköltői szövegnek. Nem is a rendi költészet hasonló műformáira gondolok (például nászdalok ott is tömegével születtek), hanem mondjuk a mesterkedők verseire. A mesterkedők ugyanis nagy költői öntudattal művelték a közköltészetrel számos tekintetben rokon alkalmi művészetüket. Kérdés, hogy vajon a használatra összpontosító szemlélet nem vonhatná-e maga után e bizonyos tekintetben elit, bizonyos tekintetben népi kultúra megszólaltatását. Természetesen tudom, hogy mindhárom hiány kitöltése szétfeszítené egy efféle vállalkozás kereteit, s mindössze két kutató mégoly áldozatos tevékenysége révén sem valósítható meg.⁸⁰

79 A közköltészeti kötetek kiadása mellett az utóbbi időben megindulni látszik az énekeskönyvek kiadása is: *Bándi Péter énekeskönyve, 1837*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Bukarest, Kolozsvár, Kriterion, 2000 (Téka); *Bocskor János énekeskönyve, 1716–1739*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2003 (Téka); *A Pongárcz-versgyűjtemény = „Vedd szívessen csekély iratomat...” (Irodalom családi használatra): Margócsy József 85. születésnapjára*, s. a. r. MARGÓCSY István, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 2004 (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai II: Közlemények, 31), 105–166; *Margócsy József (1837–1917) versgyűjteménye = uo.*, 189–238; SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben*, ford. VIETÓRISZ József, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008 (Téka); *Győri énekeskönyv*, szerk. PERGER Gyula, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2009 (Raritates Jaurienses).

80 E dilemmákkal természetesen a közköltészeti kötetek sajtó alá rendezői is számolnak. Lásd CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, *A XVIII. századi közköltészet textológiai problémái*,

A továbbiakban egy konkrét példán keresztül mutatnám be a szövegek vándorlásának egy olyan esetét, mely jól jellemzi a kulturális transzfer komplexitását. Erdélyi János a *Népdalok és mondák* III. kötetének 218. darabjaként közli a következő költeményt:

Rajta vitéz! paripára,
Rajta! csata piaczára!
Nézz az István zászlójára,
Hiveinek int.

Sohajts egyet istenedhez,
Küldj egy csókot kedvesedhez,
Légy hűséges vezéredhez,
Harczpiacra ronts.

Né Nézd: sok-e ellenséged,
Mindent győző vitézséged,
Régtől fénylő dicsőséged
Feljebb viszi még.

Édes hazád, királyodért,
Ki segelmet tőled most kért,
Kiönteni minden csepp vért
Mindig készen állj.

Édes hazám, szép országom,
Hol van arany szabadságom?
Boldogító kebeledben
Vigan élek én.

Benned élni, érted halni,
Örökre felmagasztalni,
Hiv őseink Árpád alatt
Megtanulták már.

It, 85(2004), 345–355. Legutóbb: Csörsz Rumen István, *Kisbolygók nagy bolygása: A 18. századi magyar közköltészet kritikai kiadásáról = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 435–446.

Rontsad bontsad ellenséged,
El ne hagyjon reménységed,
Meg ne gyalázd nemzetséged,
A ki magyar vagy!

Eleidnek szép példája,
Vezérednek bokkrétája,
Vezéreljen a csatába.
Halni tanulj ott.

*Jászság.*⁸¹

A költemény első négy versszaka a műköltészetből érkezett: gróf Teleki Ferencnek (1785–1831) költeménye. A szöveg alapján az is nyilvánvaló, hogy az Erdélyi Muzéum utolsó, tizedik füzetéből⁸² került át ide, s nem a későbbi, Döbrentei Gábor által sajtó alá rendezett összkiadás alapján formálódott.⁸³ A szövegnek fennmaradt autorizált kéziratos változata is abban a versesfüzetben, mely alapján Döbrentei kiadta a Teleki-verseket,⁸⁴ de az a lejegyzés már az Erdélyi Muzéum-beli közlés után készült (1829-ben), s így azt nem tudjuk, hogy Döbrentei az első közléskor (Erdélyi Muzéum) elfogadta-e a változatot – a többi közölt vers fennmaradt kéziratai és a levelezés alapján ez nem valószínű –, vagy inkább arról van szó, hogy Teleki fogadta el Döbrentei korábbi javításait, melyeket halála után Döbrentei még további javításokkal egészített ki. Mindez csak azért érdekes, mert azt valószínűsíti, hogy Teleki verse nem kéziratos közegen, hanem a kinyomtatott változathoz ment át a közköltészetbe.

81 *Népdalok és mondák*, Harmadik kötet, A Kisfaludy-társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pesten, nyomtatott Beimel Józsefnél, 1848, 120–121.

82 Gróf TELEKI Ferencz, [*Versek*] = Erdélyi Muzéum, Tizedik Füzet (Pesten, Trattner János Tamás' Nyomtató-műhelyében), 1817, 15–20. Itt: 19–20.

83 Gróf TELEKI Ferencz' *Versei*, 's néhány leveléből töredékek, kiadta DÖBRENTÉI Gábor, Budán, a Magyar Királyi Egyetem nyomtatása, 1834, 26–27.

84 MTAK Kt, RUI 4r 43. sz. 46.

Az Erdélyi Muzéum szövege

Az Erdélyi János közölte „népdal”
első része

Csata-dal.

(Az ismeretes Muszka ének nótájára.)

Rajta Vitéz paripára,
Rajt' a' csata' piaczára:
Tekints István' zászlójára
Híveinek int.

Rajta vitéz! paripára,
Rajta! csata piaczára!
Nézz az István zászlójára,
Hiveinek int.

Sohajts egyet Istenedhez,
Küldj egy csókot kedvesedhez,
Légy hűséges Vezéredhez
'S harcz piacra ronts.

Sohajts egyet istenedhez,
Küldj egy csókot kedvesedhez,
Légy hűséges vezéredhez,
Harczpiacra ronts.

Ne nézd, sok é ellenséged?
Mindent győző vitézséged,
Régtől fénylő dicsőséged
Feljebb viszi még.

Né Nézd: sok-e ellenséged,
Mindent győző vitézséged,
Régtől fénylő dicsőséged
Feljebb viszi még.

Édes Hazád s Királyodért,
Ki segelmet tőled most kért
Kiönteni minden csepp vért
Mindég készen állj.

Édes hazád, királyodért,
Ki segelmet tőled most kért,
Kiönteni minden csepp vért
Mindig készen állj.

Ha egymás mellé tesszük a két változatot, akkor lényegesebb különbséget csak az első versszakban találunk (félkövérrel ki is emeltem). Ezek közül az első könnyedén megmagyarázható a *lectio difficilior* elvével, hiszen a hiátus alkalmazása a névelő beiktatásához nehezen tagolhatóvá teszi a verset, ráadásul ha élőszóbeli közlés alapján jegyezték le a költeményt, össze is mosódhatott a két szó. (Az efféle hiátusos játék amúgy sem a közköltészet kedvelt eljárása, annál inkább az antik költészetet imitáló, a versújítás vívmányait is felhasználó elit költészeté.) A *tekint* ige cseréje is némi egyszerűsödést jelent talán (bár az időbeli távolság, valamint az erdélyi és a jázsági korabeli nyelvhasználat pontosabb ismerete nélkül ez nehezen meghatározható).

További kérdéseket vet fel a költemény eredeti nótajelzése, s az csak nehezen válaszolható meg, hogy az vajon mennyire volt megfejthető a vers olvasói számára, s egyáltalán e dallam élt-e tovább a verssel annak folklorizációja során. Az 1829-ben összeállított versgyűjteményében Teleki három katonadalt helyez egymás mellé, melyek – a nótajelzésekkel együtt – a következők:

Egy Kozák dal. /: Muszka nyelvből :/
Csata-dal. /: Az elébbi Muszka dal nótájára. :/
Más Csata-dal. /:la Sentinelle notájára :/⁸⁵

A középső az általunk keresett és folklorizálódott dal. Döbrentei utóbb megtartotta ezt a sorrendet, s alig változtatott valamit, amikor 1834-ben sajtó alá rendezte a verseket. Egyrészt a kéziratos gyűjtemény utolsó harmadából előrehozta ide a *Huszár-Ének* című költeményt, melynek eredeti nótajelzését („Kurtz, es ist entschieden nótájára”) elhagyta,⁸⁶ majd így hozta a verseket – ismét nótajelzésekkel:

Huszár dal.
Kozák dal. Muszka szerint.
Csatadal. Az elébbi muszka dal nótájára.
Csatadal. La Sentinelle nótájára.⁸⁷

Aprócska változtatásnak tűnik, hogy annál a költeménynél, mely a rejtélyes „Muszka nyelvből” jelzést viselte a kéziratban, Döbrentei a „Muszka szerint” kifejezésre vált. Sejthetően maga sem tudta eldönteni, mire is gondolt itt Teleki: hogy e dalt oroszból fordította, talán egy orosz eredetit imitált, vagy esetleg van egy orosz dallam, melyre itt utal. Ha összeszedjük Teleki nótajelzéseit, akkor három nótajelzést kapunk e katonaverseknél. A három közül a „Kurtz, es ist entschieden” kezdetű dal forrására nemcsak én nem jöttem rá, de feltehetően Döbrentei sem ismerhette (s valószínűleg ezért is hagyta azt el). A *La Sentinelle* egy francia románcos dal a napóleoni háborúk idejéből, szövegének alkotója egy bizonyos Brault, zenéjét pedig Alexandre-Étienne Choron szerezte.⁸⁸

A muszka dal forrása némi nyomozást igényel. Teleki 1818. január 24-én küldte el a verset Döbrenteinek első ízben. Sajnos mind a levél, mind az eredeti küldemény kézirata elkallódott, s így csak a Döbrentei által közölt levélszemelvény áll a rendelkezésünkre, mely a következő:

Paszmos, Januarius 24d 1818.

Si vales gaudeo, ego quidem, male valeo! Már hat hete, hogy görcs állott gyomromba és valóban életem is vagy két versben veszedelemben volt. Csak ugyan

85 *Uo.*, 45–48.

86 *Uo.*, 200–201.

87 Gróf TELEKI Ferencz' *Versei, i. m.*, 21–30.

88 Egy későbbi kiadását lásd *Chansons nationales et populaires de France, précédées d'une histoire de la chanson française et accompagnées de notices historique et littéraires par* [Theophile Marion] DU MERSAN, Paris, Martinon, 1866¹⁷, 84.

igaz, hogy a' test gyengülése lélekre is nagyon hat, mert ezen gonosz gyomor-
görcs eszemet is meggörcsölte. Kedvem sincs semmihez.

Közben 2–3 nap ereszkedvén, egy csatadalt penderíték az ismeretes muszka nó-
tára: *Durch den Don schwimt*. – Szeretném tudni, eltaláltam-e a' módját. Ide írom:

Rajta vitéz paripára, ('stb. lásd itt a' 26^d lapon).

Ha valami fontosat végeztek a' magyar játékszin iránt Marosvásárhelyen, 's
valami aláírás kell, csak bátran ird fel nevemet helyettem.⁸⁹

Ha elkezdjük visszafejteni az utalást, gyorsan rátalálunk a megoldásra. A „Durch den Don schwimmt” incipit Theodor Körner egy költeményére utal, mely a *Russisches Lied* címet viseli. A *Kozák dal* című Teleki-költemény voltaképpen e vers szabad fordítása, így adódik, hogy a következő dal is ugyanerre a dallamra menjen vissza. Hogy az olvasó felismerte-e Körner keze nyomát, nem lehet tudni. Döbrentei valószínűleg nem, mert jó alaposan átírta a költeményt, s némiképp távolította az eredetitől (a nagyszámú Schiller-fordítás esetében inkább figyelembe vette a német eredetit, amikor módosította a Teleki-féle átiratokat):

Theodor Körner	Teleki Ferenc	Teleki Ferenc Döbrentei Gábor átiratában
Russisches Lied. Nach einer bekannten Melodie.	Egy Kozák dal. /: Muszka nyelvből :/	Kozák dal. Muszka szerint.
Er.		
Durch den Don schwimmt kampfentschlossen Der Kosack mit den Genossen, Sagt zuletzt noch seinen Rossen, Seiner Braut Ade.	Usz a' kozák Don partjának, Valét mond szép Mátkájának, „Rajta! szollal kis lovának „Harczban megyünk mü.	A' kozák úsz Don partjának, Valét mond szép Rózsájának, Rajta! így szól kis lovának: Harczba szép fakóm.
Sie		
Willst du treulos von mir scheiden, In die Schlacht des Todes reiten? Warum glaubt' ich deinen Eiden! Weh mir Armen, weh!	„Meg állj kincsem kérésemre „Tekints vissza keservemre „Hogy hagysz engem így vesztemre „Csak egyedül itt.	„Állj meg kincsem kérésemre, Pillants vissza még szememre, Ah ne hagyj el így vesztemre Egyes együl itt.”

89 Gróf TELEKI Ferencz' *Versei, i. m.*, 214–215. (A vers lapszámára való utalás az idézetben ugyanez kiadvány belső hivatkozása.)

Er.

Ringe nicht die zarten Hände, Mich die Augen von mir wende, Kehr' ich siegreich doch am Ende Aus des Kampfes Glück.	„Ne rontsd ingyen nagy szemedet, „Ne kocsoljad kis kezedet, „Dicsőséget kedvesedet „Vissza nyered majd.	„Lyán ne öntsd keservedet, És ne kócsold kis kezedet; Elnyered te kedvesedet, – Megjő majd dicsón.”
--	---	--

Sie.

Denkst du wohl noch an mich arme In der wilden Krieger Schwarme? Kehre treu in meine Arme, Kehre bald zurück. ⁹⁰	„Nem kell nékem a dicsőség, „Ha te enyim, 's hiv vagy, elég. „Szép szerentse, jo egésség „Véled légyen mind.”	„Nem kell nékem név 's di- csőség; – Légy enyim te híven, elég: Szép szerencse hát 's egész- ség, – Csak hogy vissza jőjj.”
--	---	--

Amint látható: Teleki a második versszakot írta át a leginkább, máskülönben igyekezett a lírai párbeszéd fontosabb motívumait visszaadni. Az első három szakaszban, de különösen a leginkább átköltött másodikban a versnyelvet közelítette a közköltészet toposzaihoz és rímtoposzaihoz. Valószínűleg a magyar nyelvű költemény dalszerűségének érzékeltetésére választotta ezt a megoldást, s inkább ragrímekre hangszerelte át a viszonylag komplex rímeket bevető német eredetit. Az is érdekes, hogy a német szöveg alcíme éppen ugyanaz, mint ami a *Csata dal* 1818-as változatáé volt: „Az ismeretes Muszka ének nótájára”.

Ráadásul Körner szövege már maga is átírat, méghozzá egy ukrán dal német átíratának átírata – ez volna az a bizonyos ismeretes dallam. Christoph August Tiedge adaptálta a dalt 1808-ban *Der Kosak und sein Mädchen* címmel, s ez a változat lett közismert és folklorizálódott „Schöne Minka, ich muß scheiden” incipittel. Utóbb a dal annyira népszerű lett, hogy számos zenei feldolgozása készült, többek között Johann Nepomuk Hummel, Ludwig van Beethoven vagy Carl Maria von Weber is felhasználta. A dal (*Gyöngyöm Minkám el kell válnom*) magyar nyelvű változatainak is vannak nyomai, ráadásul e nyomok viszonylagos népszerűséget sejtetnek. Jókai Mór az *Egy magyar nábob* című regényében és a *Ne nyúlj hozzám!* című novellájában is említi, mind a két esetben olyan népszerű és közismert szöveggént, mely valamiféle alacsonyabb stílusregiszterhez tartozik.⁹¹ A szöveg

90 A szöveget az alábbi korabeli kiadásból írtam ki: Für Theodor KÖRNERs *Freunde*, Dresden, gedruckt bei Carl Gottlob Gärtner, [1814], 49.

91 Az *Egy magyar nábobban* Mayer Fanny megrontási kísérletének egyik epizódjában olvassuk: „A derék regens chori [ti. a templomi karnagy] egy délután, mikor az ifjaknak jókedvük volt, énekelni hallotta Fannyt. Valami »Gyöngyöm, Minkám, el kell válnom«-féle együgyű nóta lehetett az, de a műértő karnagyot meglepé a szép csengésű fiatal hang, nem tartóztathatá

aprónyomatványként is megjelent (nem tudni, mikor),⁹² s a Stoll-bibliográfia is tud öt különböző előfordulásáról,⁹³ Gálos Rezső pedig két újabb kéziratot változatot közölt 1937-ben.⁹⁴ Ha ezen adatokat összenézzük, akkor a népszerűség mellett feltűnhet még valami: a dalról való információink némileg későbből származnak, s úgy tűnik, hogy csak az 1820-as évektől számolhatunk komolyabban magyar nyelvű közköltészeti jelenlétével. Ez pedig azt jelenti, hogy Teleki Ferenc versének írásakor feltehetően nem magyar nyelvű közköltészeti alkotásokra támaszkodott, sőt még csak nem is a német költemény valamely folklorizálódott változatára, hanem annak egy bizonyos műköltői átíratára: a Körner-félére. A *La Sentinelle* és az azonosítatlan dallam feltehetően szintén nyomtatott forrásokon keresztül (talán kottával, talán anélkül) jutott el hozzá. Mindenesetre a közköltészeti toposzhasználatra fordítás gesztusa azt mutatja, hogy e kulturális világok igen közel álltak egymáshoz. A *Csata dal* folklorizálódása és továbbírása nyilván e kulturális közelségnek tudható be, ugyanakkor az már nem azonosítható, hogy az „ismertes muszka nóta” dallamjelzést a korabeli felhasználók megértették-e, vagy pedig éppen akkor került be a közköltészet véráramába, amikor a *Gyöngyöm Minkám el kell válnom* megérkezett oda.

A költemény nyilván a XIX. század eleji inszurrekciós költészet részeként született.⁹⁵ E téren igen komolyan egymásba hajlik az elit költészet, azon belül is

magát, hogy ki ne mondja, mennyire érdekes volna Fannynak a Stabat mater áriáját betanítani, hogy azt a templomban elénekelje.” JÓKAI Mór, *Egy magyar nábob (1853–54): I. kötet*, s. a. r. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1962 (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 5), 222. Jókai egy 1877-es elbeszélésében is visszatér erre a közhelyre: „Lehetett itt hallani aztán gyöngynél gyönygebb sonettek és madrigálokat. Az újabbkori népdal-félet akkoriban nem vették még be a jó társaságba; hanem azok helyett a félig olasz, félig német modoru dalok uralkodtak: »Isten hozzád, te csendes ház.« – »Gyöngyöm, Minkám meg kell válnom.« – »Fakadj piros ro-o-o-óza, fakadj csendesen.«” JÓKAI Mór, *Ne nyulj hozzám* = J. M., *Ne nyulj hozzám és más elbeszélések*, Bp., Lampel Róbert, é. n. [1899] (Magyar Könyvtár, 154), 24–25.

92 *Két dallok: Első. Gyöngyöm Minkám elkell válnom 's a' t.: Második. Fehér László lovat lopott, a' fekete 's a' t.*, Nyomtatott ebben az esztendőben. Fotómásolata: A bizonytalan eredetű, pár lapnyi aprónyomatvány egy példánya felkerült több Internetes oldalra, többek között a Google Books-ra: <<http://books.google.hu/books?id=cGMAAAAACAAJ&dq=Gy%C3%B6ngy%C3%B6m%2C%20Mink%C3%A1m%20el%20kell%20v%C3%A1lnom&hl=hu&pg=PA13#v=onepage&q&f=false>> Az eredetileg a müncheni Bayerische Staatsbibliothek állományában lévő példányt (jelzete: P.o.rel. 1262) a könyvtári katalógus 1838 körülre datálja. A Petrik-bibliográfia megadja a nyomdai adatokat is: „Budán, Gyurián és Bagó bet.”

93 *Dalok* (1823) STOLL, 1243. sz., 14a; *Balla Pál-ék.* (1827), STOLL, 741. sz., 22a–b; *Oblectamenta animi* (1827), STOLL, 1277. sz., 24–28; *R. G. énekeskönyve* (1840 k.), STOLL, 1369. sz., 8a–b; *Sárosi Mihály-melodiárium* (XIX. sz. 1. fele), STOLL, 1403. sz., 15b.

94 GÁLOS Rezső, *Tiedge Kozák-dalának ismeretlen fordításai*, ItK, 47(1937), 407–408.

95 Erről lásd MEDGYESY S. Norbert, „Akkor jöhet és örvendezhet, hogy insurgeált!”: A Napóleonnal szembe fordított magyar nemesi felkelések indulói, énekei kéziratok gyűjteményekben (1790–1825) = *Franciák Magyarországon, 1809 (II. kötet): A Győri Mediawave Fesztivál keretében 2009. április 29–30-án megrendezett nemzetközi tudományos konferencia előadásai*, szerk.

a rendi költészet egyik hagyománya és a közköltészet. Esetünkben egy arisztokrata inszurrekciós verse folklorizálódott, mely egy olyan forrásból származott, mely egyértelműen az elit kultúra részét képezi.

Kérdés mármost, hogy mit lehet kezdeni az Erdélyitől közölt vers további versszakaival. A második négy szakasz forrását nem találtam meg, de az ötödik versszak nyitása más közköltészeti forrásban ismeretes. A szerelmi költészet közköltészeti toposzait variáló vers a *Nihelszki Dávid-énekeskönyv*ben maradt fenn, mely a XIX. század elejéről (1806–1824) tartalmaz igen értékes – és a közköltészet világán belül meglehetősen egyedi – versanyagot:

XCIII. Dall.

- 1) Édes hazám szép országom,
Ott van arany szabadságom,
- 2) Tizen hat esztendő's voltam.
Csuda dolog lönn azomba,
- 3) De én abba olly' ártatlan
Vóltam, hogy abba semmit se tudtam.
- 4) Kedves Madár ki el hagyál
Csendes Fojó vizet igyál,
Ott is voltam gondolkozzál.⁹⁶

Azt nem lehet tudni, hogy Erdélyi János jázsági forrása milyen dallammal ismerte a költeményt (ha nem éppen írva találta valahol), mindenesetre itt bizonyosan dallamcsere is történt, hiszen a Nihelszki Dávid-féle variáns nyolcas sorai nem felelnek meg az „ismeretes muszka ének”-nek. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Erdélyi pontos forrását nem sikerült megfejtennem. Feltehetően Galambos István küldte be Jászkiserről,⁹⁷ Erdélyi pedig nem gyanakodott műköltészeti forrásra. Rummy Károly György hagyatékát, mely Rummy fiától, Ágostontól érkezett be, Erdélyi valószínűleg már csak a *Népdalok és mondák* harmadik kötetének megjelenése után nézte át tüzetesebben. Itt ugyanis megtalálhatta volna Teleki versét, s ráadásul Rummy a forrást is ismerte, hiszen nemcsak a szerző nevét adta meg, hanem a meg-

BANA József, KATONA Csaba, Bp.–Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára–Magyar Országos Levéltár, Mediawave Közalapítvány, 2012, 123–165; PORKOLÁB Tibor, *Szemponatok a francia háborúk inszurrekciós költészetének textológiai és filológiai vizsgálatához = Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014 (Csokonai Könyvtár, 55), 191–214.

96 *Nihelszki Dávid-ék.* (1806–1824), STOLL, 584. sz., 109.

97 *Népdalok. Összegyűjté Galambos István Jász Kis-éren*, MTAK Kt, RUI 8r 206/164. A jelzet alatti anyag már bő száz éve teljes egészében elkallódott.

jelenési helyet is.⁹⁸ De nemcsak Erdélyi filológiai hibája miatt érdekes ez az előfordulás, hanem azért is, mivel Rumy feltehetően szintén közköltészeti alkotásként jegyezte azt fel gyűjteményébe. (Azt persze nem lehet tudni, hogy folklorizálható műköltészeti szöveggként írta le, vagy pedig maga egészítette ki a vonatkozó adatokkal, amikor folklorizálódott szöveggként találkozott vele.)

Ez a meglehetősen szövevényes ügy arra mutathat rá, hogy mily bonyolult kulturális cserefolyamatok játszódhatnak le a kultúra elit és népi használati során. Az alapforrás kinyomtatása (a Döbrenteitől közölt 1817-es szöveg) nyilván ebben sokat segített: annak szinte semmi esélye sem volt, hogy a főúri költszet egy darabja énekelt hagyományként vagy a kéziratoss terjedés útján jusson el a közköltészetbe, hiszen az ezzel kapcsolatos kommunikáció leginkább főúri (családi) körben, illetve az arisztokrata családok által patronált-támogatott irodalmárok között zajlott. A közköltészeté válás pillanatában a szöveg elvesztette szerzőjét. A XVIII. századtól kezdődően intézményesülő szerző-funkció, melyet Michel Foucault írt le nagy hatású vitacikkében,⁹⁹ a közköltészetben hiányzik. A szöveg identifikációja és irodalmi műtárggyá válása nem szerzői nevek alapján történik meg, bár olykor a szerzői nevek is felbukkannak. S mivel egy szerző nem identifikálja egy osztatlan egységként a szöveget – a korabeli használókat egyáltalán nem érintette meg a kialakuló szerzői jog problémája¹⁰⁰ –, a szöveg is elkezd átalakulni-módosulni. A mi esetünkben konkrétan új versszakok kerülnek az eredeti költemény után, melyek metrikailag és témájukban rokon szövegegységeket jelentenek.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a közköltészet nemes egyszerűséggel kívül marad a kultúrának azon az intézményesülési folyamatán, mely a XVIII. században vette kezdetét, s a XIX. század első felében ki is alakította a maga logikáját, jogi-gazdasági háttérét és instrumentális-szervezeti kereteit. Itt számos dologra utalhatunk az iskolarendszer átalakításától kezdve a sajtó differenciálódásán keresztül az olyan szervezetek megalapításáig, mint a Tudós Társaság vagy a Kisfaludy Társaság. A Teleki-esetnek tekintetében így foglalhatjuk össze: egy arisztokrata *műköltői szövege* (a hagyományos és nagyrészt kéziratoss rendi költszet terméke) belépett ebbe az *intézményesült* rendbe, amikor publikálták az Erdélyi Muzéumban, mely az érzékeny embereszmény egyik legfontosabb kora-

98 MTAK Kt, RUI 8r 206/172/a. Rumy Károly György dalgyűjteménye, beküldte fia, Rumy Ágoston. 77. sz. dal, 55r.

99 Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?*, ford. ERŐS Ferenc-KICSÁK Lóránt = M. F., *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. SUTYÁK Tibor, Debrecen, Latin Betűk, 2000, 119–145. Roger Chartier egy kicsit más szempontból úgy írta le e történetet, mint ami a mű korszakából átvezet a név korszakába. ROGER CHARTIER, *A könyv metamorfózisai*, ford. ÁDÁM Anikó, Bp., Francia Intézet, é. n. [2001].

100 Martha WOODMANSEE, *A zsenialitás és a szerzői jog: A „szerző” létrejöttének gazdasági és jogi feltételei*, ford. KISÉRY András, Vulgo, 2(2001)/3–5, 363–378.

beli reprezentációs médiuma volt;¹⁰¹ a szöveg innen folklorizálódott, lett a (köz) népi kultúra közkinccse, szövege variálódott, átalakult, szerző-funkciója (mely az egyik legfontosabb eleme a kialakuló intézményi struktúrának) elhalványult; s végül, amikor a XIX. században az elit kultúra legfontosabb irodalmi intézményei (a Kisfaludy Társaság és részben az Akadémia) azon kezdenek el dolgozni, hogy a népi kultúra bizonyos termékeit (folklorikus és közköltészeti verseket, ha ezeket meg lehet egyáltalán különböztetni ekkor) a magyar nyelvű irodalmi kultúra részévé avassanak, ismét ráatalálnak az időközben folklorizálódott szövegre, s visszailestik azt az elit kultúrába, ám immár folklorikus szövegként. A kérdés mindezek után az, hogy ezt a szöveget miként identifkáljuk most, szűk kétszáz év elteltével: 1) a rendi költészetnek a nyomtatott kultúrában megjelenő termékeként; 2) az Erdélyi Múzeum művelt olvasóinak szánt irodalmi érdekességként, az elit költészet erős kanonizációs gesztuson átesett darabjaként; vagy 3) kibővült-átalakult szövegével közköltészeti szövegként? Számolnunk kell az olyan szövegidentitásokkal, ahol nemcsak a variáns dicséretét zenghetjük,¹⁰² de amelyet a társadalmi használat különböző módozatai is radikálisan megsokszoroznak.¹⁰³

(a közköltészet és a líra születése)

A Kisfaludy Társaság számára beküldött kéziratos füzetek és csomók a kultúrához való viszony számos módozatát reprezentálják.¹⁰⁴ A nyomtatott és a kéziratos irodalmi közeg közti átjárás, melyet az imént bemutattam, rámutathat a két médium közötti szövegmozgások jelentőségére is. Eddig inkább a kéziratos kultúra felől pillantottunk rá a közköltészetre: hogy miképpen folklorizálódott a nyomtatott vers, s került később vissza népdalként a nyomtatott kultúrába. Most fordítsuk meg a dolgot, s a nyomtatott közköltészeti anyag hatástörténetének lehetséges perspektíváit villantsuk fel. A Teleki-példa arra is rámutatott, hogy az elit és népi közötti kulturális csere egyik fontos katalizátora lehetett a szövegek nyomtatása. Ott az elit kultúra egyik darabja

101 Lásd CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika), 294–331.

102 Bernard Cerquiglini érvel nevezetes könyvecskéjében amellett, hogy a középkori szövegeknek nincsen egyetlen alapszövege, hanem már eleve és kizárólag variánsokban létezik: Bernard CERQUIGLINI, *A variáns dicsérete: A filológia kritikai története*, ford. KESZEG Anna = *Metafilológia 1, i. m.*, 219–297.

103 E problémához egy remek esettanulmánnyal lásd George BORNSTEIN, *Hogyan olvassuk a könyvoldalt?: Modernizmus és a szöveg materialitása*, ford. VINCE Máté = *Metafilológia 1, i. m.*, 81–117.

104 Csörsz, *A Népdalok és mondák...*, i. m.

ment át a kéziratos kultúrába. A XVIII. század végétől azonban – ezt már többször említettük – olyan törekvések is megfigyelhetők, melyek a kéziratos verses anyagok kinyomtatására irányulnak. A népszerű kiadványok, ponyvanyomtatványok, kalendáriumok szintén a népi kultúra részeit képezték.¹⁰⁵ Az utóbbi évtizedek könyvtörténeti kutatásai számos modellt kidolgoztak annak a kérdésnek a kezelésére, hogy az egyes kulturális termékek miként áramlottak annak létrehozóitól az olvasóig. E kutatások amellet hoztak fel meggyőző bizonyítékokat, hogy a népszerű kiadványok, mint például a *Bibliothèque bleue* vagy a különböző pornográf szövegek nagyobb eszmetörténeti hatást gyakoroltak, mint a társadalmi elit szűk köreinek filozófiai-irodalmi vitái.¹⁰⁶ Ha ennyire erős állításhoz nem is szeretnék eljutni, annyit mindenesetre felvetnék, hogy a nyomtatott közköltészeti anyagnak nagyobb költészettörténeti relevanciája lehet, mint amennyire azt utóbb az intézményesült irodalomtörténet-írás beállította.

Példáink a váci *Énekes Gyűjtemény* különböző kiadásai lesznek. Már Csörsz Rumen István utal rá, hogy e kiadványok nem pusztán azért jelentékenyek, mert közvetítették és széles körben terjesztették a közköltészet szövegkincsét. Természetesen ez is rendkívül fontos. Ugyanakkor az sem mindegy, hogy a közköltészet szövegbázisának mely sajátosságaira mutat rá az így közzétett kompozíció. Csörsz átfogó elemzésében arra a következtetésre jut, hogy az anyag nagy része anonim módon közölt műköltészet, tehát „kétségtől megkönnyítette e dalok terjedését, hogy nyomtatott kiadáshoz jutottak” korábban, s innen kerültek az *Énekes Gyűjtemény* valamelyik kötetébe.¹⁰⁷ Ez nyilván igaz a későbbiekben magára a váci gyűjteményre is: hogy valami megjelent az *Énekes Gyűjtemény*

105 Ezek kutatásáról lásd DUKKON Ágnes, *A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulójáig = A megváltozott hagyomány: Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLŐS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., [MTA Irodalomtudományi Intézet], 1988, 295–312; SZELESTEI NAGY László, *Kalendáriumok a XVIII. századi Magyarországon = uo.*, 313–361; DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE Eötvös, 2003, 19–40; a kalendáriumokról mint kultusképző médiumokról: MIKOS Éva, *Árpád pajzsa: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*, Bp., L'Harmattan (Szóhagyomány), 2010. A világi ponyvakultúráról átfogóan pl. POGÁNY Péter, *A régi hazai népies ponyvakutatás problémái*, Ethnographia, 69(1958), 578–593; UŐ, *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823)*, I, Vásári ponyvairatok, Bp., MTA Irodalomtörténeti Intézete–Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 24); UŐ, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978; lásd továbbá e kötetben TÓTH Arnold tanulmányát.

106 Lásd Roger CHARTIER, *The Cultural Use of Print in Early Modern France*, transl. Lydia G. COCHRANE, Princeton, Princeton UP, 1987, különösen: 3–12, 240–264. Lásd még Robert DARTON, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, New York, London, Norton, 1996.

107 Csörsz, *Az első magyar lírai antológia, i. m.*, 152.

valamely edíciójában már önmagában segíthette a szöveg túlélését és terjedését további kéziratos és nyomtatott források irányába.¹⁰⁸

Csörsz alapos összefoglalóját a kiadások történetéről itt most nem szükséges részletesen ismertetnünk. Röviden elég annyit elmondani, hogy a feltehetően 1799-ben és 1801-ben megjelent első két kötet alapján 1803-ban született egy kompilált kiadás, majd egy 1823-as negyedik edíció voltaképpen az első kiadás „második darab”-jára ment vissza.¹⁰⁹ A legtudatosabb szerkesztői munkát a harmadik kiadás mutatja – legalábbis ebből a kiadásból derül ki a legtöbb a szerkesztésről –, mivel nemcsak a szöveggondozás és -válogatás tűnik jóval átgondoltabbnak és koncepciózusabbnak (a kötetkompozíció tekintetében Csörsz ezt már alaposan körbejárta),¹¹⁰ de ráadásul egy szerkesztői előszó is kapcsolódik hozzá, mely ha a kötet későbbi felhasználóinak motivációjáról és olvasási (illetve éneklési) gyakorlatairól keveset árul is el, annyit mindenesetre láthatóvá tesz, hogy a kötet összeállítói miként vélekedtek az anonim populáris kultúráról.

Az 1803-as kiadás „Igaz szívű Hazafiak” által jegyzett bevezetése (*Elő-szó*) a magyar nyelv felvirágoztatásának gondolatával indít. Az itt következő rövid érvmenet azt bizonygatja, hogy „Magyar Nyelvünk’ tulajdonságaira nézve nem alábbvaló akármely Európai Nyelveknél”, egyszerre alkalmas arra, hogy uralkodókkal, főrangúakkal társalkodjunk, általa képesek vagyunk „Jó Barátainkkal, a’-vagy a’ szép Nemmel érzékenyen, ’s édesdeden nyájaskodni”, illetve alkalmas arra, hogy „a’ régi Történeteket, és véres tsapásokat” leírja.¹¹¹ A nyelv kifejezőképességének problémája ekkor már évtizedek óta szerves része mind az irodalmi, mind a politikai közbeszédnek,¹¹² s igen gyakran esik egybe – miként ebben a példában is – a társalkodás művelődésformáló erejébe vetett elképzeléssel. Az utóbbi két évtized eszmetörténeti szakirodalma ezt a diszkurzív együttállást a csiszoltság kultúrájaként (*culture of politeness*) kísé-

108 *Uo.*, 167–178.

109 A következő példányokból dolgoztam: *Énekes Gyűjtemény. Első Darab* [Vác, 1799.]; *Énekes Gyűjtemény. Második Darab*. [Vác, 1801.] – egybekötött példányuk: FSZEK SZ2541; *Énekes Gyűjtemény. Első darab*. Váztzon, Máramarossy Gottlieb Antal’ költségével. 1803. – OSZK 25.515/1803; *Énekes Gyűjtemény*. Ószve-szedegettetett ártatlan mulatságára az érzékeny szíveknek kedvekért ezer nyöltz-száz huszon-harmadik esztendőben. Első darabb. Váztzon, Marmarossi Gottlib Antal’ és Ruttkay Gábor Betűivel és költségével. – OSZK 25.514/1823 (csonka példány).

110 Csörsz, *Az első magyar lírai antológia, i. m.*, 159–167.

111 *Igaz szívű Hazafiak, Elő-szó = Énekes Gyűjtemény. Első darab, 1803, i. m.*, I. (Az egész szöveget újraközli: Csörsz, *Az első magyar lírai antológia, i. m.*, 165–166.)

112 A korabeli nyelvelméleti gondolkodás kutatásának korlátairól lásd Margócsy István rendkívül kritikus hangütésű tanulmányát: MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszereű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen: Kossuth Egyetemi, 1996 (Csokonai Könyvtár, 8), 251–259.

relte meg megragadni. Most elegendő annyit kiemelni, hogy e politikai nyelv vagy ideológia pozitív utópiája a civilizáció folyamatos fejlődésének egyik garanciáját abban látja, hogy az emberek folyamatos önművelés révén csiszolják ízlésüket. E társas művelődési folyamat részeként – miközben a társadalomban élő egyének egyre nagyobb tudásra tesznek szert – olyan gyakorlati életbölcesség fejlődik ki, mely megvédi az embert az aszociális viselkedésformák csábításától. Az így létrejövő társadalmi forma azért maradhat fenn hosszú távon, mert a társadalmi elitet alkotó gentlemanek csoportja folyamatosan ütközteti nézeteit, társalkodik, s ezáltal mintegy automatikusan a tévedéseket, hamis tanokat, a rajongás elvakultságát is kiszűri. E társalkodás során magától értetődően nemcsak az ízlés csiszolódik, de a nyelv is egyre kifinomultabbá lesz, amiként egyre szellemesebb mondanivalót közölnek általa.¹¹³ Az *Elő-szó* ehhez a diskurzushoz csatlakozik, egy olyan beszédmóddhoz, mely alapvetően az elit kultúra fejlesztését tartja elsődleges feladatnak. A magyar nyelv gazdagságának és kifejezőerejének bizonyítása voltaképpen annak az állításáig is elvezet itt, hogy az *Énekes Gyűjtemény*ben közölt dalok már eleve az elit kultúra részei volnának. (Ezt szolgálja a jeles magyar költők felsorolása – akik közül többen névtelenül szerepelnek is a kötetben –, illetve a Horatius-hoz való viszonyítás.)¹¹⁴ Tehát egy érdekes és egyben jellemző megfordítás jelenik meg a sorok között: éppen a köz dalai azok, melyek bizonyítják, hogy az érzékenység már eleve adva van a magyar nyelvben: „Egek! Azoknak hangra kelő kedveségében melly szépen olvadoznak a’ Magyar Szűzek, és Ifjak! melly szívre ható érzéssel keseregnek a’ Magyar Szeretők!”¹¹⁵

Innen válik megragadhatóvá az értékmentő szándék jelzése, mely a nyomtatást az orális és a kéziratos használattal helyezi szembe.¹¹⁶ S innen érthető az is, hogy miért vált át a szöveg igen gyorsan a nyelv dicséretéről az érzékeny költészet apológiájára:

113 Lawrence E. KLEIN, *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England*, Cambridge, New York, Cambridge UP, 1994.

114 „A’ vers írásra pedig, és főképpen a’ Dallokra, úgy láttzik, mintha éppen tsak szülte volna nyelvünket a’ szív, és ész; olly könnyen, és kedvesen folyik, akárminémű rámára készítessek. Ezt beszélik Faludi Ferentznek, Ányos Pálnak, Rájnis Józsefnek, Virág Benedeknek, Kazinczy Ferentznek, Péteri Takács Jó’sefnek, Illei Takáts Károlynak, V. Csokonai Mihálynak, és másoknak gyönyörű Versei, ezt beszélik Hymfinek arany munkátskája; ezt beszélik azok a’ Hazánk’ minden részén elől-forduló Énekes Dallok, mellyekben sokszor annyi elmésség, érzékenység, és természeti eleven ki-fejtések találatnak, hogy Horátzius Énekes Dallaival az elsősről minden magunk-való hízkeledés nélkül vetélkednek.” Igaz szívű Hazafiak, *I. m.*, [I–II].

115 *Uo.*, [II].

116 „És tsak azoknak gyenge ajakin forjanak e ezek a’ magokat ajánló lágy szépségek? azután a’ por emésztett papirosokkal együtt huljanak, ’s veszszenek é-el?” *Uo.*

Mind olyan darabok [vannak a gyűjteményben], mellyek a' tiszta igaz erköltsöt meg-nem zavarják; mind olyanok, mellyekben a' nyájas tréfa kellemetes érzéssel jádzik. Jobbára a' leg-nagyobb indúlatot, a' barátságot, és a' szívnek leg-édebb érzését, a' szeretetet fejtegetik. Vagynak némelly andalító képzeléseknek festegetései is; de a' mellyeket tsak azok fogják Vénus Cyprussának nevezni, a' kik a' tiszta tisztos é r z é k e n y s é g e t vakmerően kárhoztatják; a' kik a' testből, 's vérből épült szívet ki-akarják mint tulajdon, mint az emberek mellyéből szakasztani; a' kiknek az érzékenységet káprázó szavak' olvasására leg-ottan eszek vész, vagy szívek el-tseppen.¹¹⁷

Az érzékenység kultuszát ért gyakori vádak ellen védekeznek az *Elő-szó* szerzői: e vád szerint az érzékeny szövegek olvasói maguk is oly érzékenységet mutatnak, hogy elvesztik józan ítélőképességüket, tönkremennek. (Persze ez a beállítás elfedi, hogy a gyűjtemény tartalmaz olyan költeményeket is – például inszurgens verseket –, melyek kevésbé „érzékenyek” ebben az értelemben.)

Mindez azért nagyon fontos a számunkra, mivel megmutatja azt, hogy egyszerű értékmentésnél többről van itt szó: a közköltészet és az elit költészet oly módon közeledik itt egymáshoz, hogy kölcsönösen legitimálják egymást. A közköltészet az elit költészet névtelenül közölt darabjai közé keveredik egyfelől, s az elit költészet antropológiai horizontjában értelmeztetik másfelől. Ez az elit költészet azonban már elsősorban nem a rendi költészetet jelenti, hanem a neoklasszicista érzékenységet. Míg a rendi költészetet leginkább az alkalmiság és a hasonló használati módok kötötték össze a közköltézzel, itt egy olyan értelmezés sejlik fel, ahol a költészet antropológiai horizontja – ti. az érzékenység kifejezése – kapcsolja össze a dalkultúra különböző regisztereit. A Teleki-eset azt mutatta meg, hogy mily könnyen fordul egymásba rendi költészet és közköltészet, ha poétikailag van kapcsolódási pont közöttük – márpedig az igen gyakorta úgy adódik. Ez még persze a váci *Énekes Gyűjtemény*ről is elmondható lenne. Ám itt már a kapcsolódást az énekelhetőség mellett a költemények antropológiai látásmódjának újraértelmezése jelenti. Mindez sarkosan így fogalmazható meg: a közköltészet dalköltészetének és az antik költészet imitálására épülő érzékeny dalköltészetének egymás felé közelítésével lesz a dal a magyar (nemzeti? elit? intézményesült? kanonizált?) költészet egyik legfontosabb műfaja.

Ez a folyamat persze nem egyik pillanatról a másikra ment végbe. A kéziratos és szóbeli hagyományozásra épülő közköltészet még akkor is jelentős mennyiségű költészeti anyagot termel – ami ugyebár széles körű használatára mutat –, amikor már az eddigiekben bemutatott irodalomtörténeti folyamatok eredményeként létrejött dalköltészet fordul vissza e közegebe az 1820-as, az 1830-as

117 *Uo.*, [III–IV].

vagy az 1840-es években.¹¹⁸ Mindenesetre a XIX. századi dalköltészet létrejöttét a nyomtatott nyilvánosságra való átállás történeteként is el lehet beszélni. A Versegly Ferenc összeállította *Magyar Aglája* kötete például roppant tanulságos vállalkozás ebből a szempontból.¹¹⁹ Egyfelől e rendkívül heterogén anyagot felvonultató versválogatás felmutat közköltészeti vonásokat – az anonimitásnál itt sokkal fontosabb a szerelmi költészet népi kultúrában gyökerező változatainak megidézése, melyet már Kazinczy Ferenc is kifogásolt,¹²⁰ vagy az, hogy a kötet végén kottákat közöl bizonyos versekhez¹²¹ –, ugyanakkor a kötet elején egy tudós értekezés az antikos verselés és a magyaros verselés összefüggéseiről értekezik (egyik első megfogalmazása ez a magyar jambus poétikai használhatóságának), s a versanyag maga az érzékeny (sokszor a közköltészetre rímelő) dalköltészet mellett ott vannak a rendi költészet modernizált formái is, igen sok vers antik versformában íródott. Másfelől a költészet itt már alapvetően és elsőrendűen a könyvek világába utaltatik. Azaz: maguk a versek olyan szövegekként tételezik magukat, melyek már eleve könyvbe íródtak, s az emberi művelődés terjesztésében is a könyvnek szánnak elsődleges szerepet. Miként *A' Könyvek* című költemény kezdő disztichonja megállapítja:

Könyveket olvasván, fordítsd meg benne az embert,
 hogyha világunkon csendesesen élni akarsz.¹²²

118 Csörsz példája erre a folyamatra a sárospataki dalgyűjtemény: *Régibb és újabb részint érzékeny, részint víg, többnyire eredeti dalok gyűjteménye*. S. Patakon. 1826 – OSZK 186.606; *Érzékeny és víg dalok gyűjteménye*. Második meg bővített kiadás. Sáros-Patakon, 1834 – OSZK 188.414.

119 [VERSEGHY Ferenc], *Magyar Aglája, avvagy kellemetesen mulató nyájaskodások külömbféle versnemekben*, Budánn, a' Kir. Magyar Univers. betűivel Eggenberger József' Pesti Könyvárosnak költségére nyomtatott, 1806.

120 [KAZINCZY Ferenc], *Magyar Aglája, avvagy Kellemetesen mulató nyájaskodások külömbféle versnemekben*, Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume, Jahrgang 1809, I. Band, Januar bis Juny. Wien. Im Verlage bey Anton doll. Gedruckt bey Anton v. Haykul. 1809. Juny 1809., 262–264. Újraközölve: *Versegly Ferenc összes költeményei*, I, kiad. Császár Elemér, Madarász Flóris, Bp., Franklin-társulat, 1910 (Régi Magyar Könyvtár, 24), 323–329.

121 *Magyar Aglája, i. m.*, 209–239. (Az általam használt példányból ez a rész hiányzik – OSZK 814.305. Egy teljesebb – a kötet címlapja elé kötött metszetet nélkülöző – példány megtalálható az Österreichische Nationalbibliothekban Bécsben (jelzete: 29076-B), mely felkerült a Google Booksra is: <<http://books.google.hu/books?id=er9WAAAACA&lpq=PA251&ots=mJyqOLdsmK&dq=%22magyar%20agl%C3%A1ja%22&hl=hu&pg=PA6#v=onepage&q&f=false>>). A kottamellékletéről és Versegly dalköltészeti programjáról bővebben lásd HOVÁNSZKI Mária tanulmányát e kötetben.

122 *Uo.*, 204–205, itt: 204.

(kézirat, könyv, közköltészet)

A közköltészet kutatása tehát több szempontból is alapvetően írhatja újra az irodalommal, irodalmisággal kapcsolatos fogalmainkat. A későbbiekben nemcsak annak következményein lesz érdemes elgondolkodnunk, hogy a közköltészet jelensége alapján mit is jelentenek a *szerző*, a *szöveg* és a *variáns* fogalmi, de azon is, hogy a XVIII. század végével felgyorsuló újkori kulturális folyamatok (népszerű nevén „az olvasás forradalma”) miképpen rajzolták újra azt a kulturális feltételrendszert, melyben az irodalom mint esztétikai tárgy megjelent és használatba vétetett. A közköltészet történetének tanulmányozása ugyanis segíthet, hogy megértsük azt a folyamatot, 1) amiként a népi kultúra elkülönült és újra meg újra visszakapcsolódott a társadalmi elit kultúrájába, 2) amiként a különböző médiumok alakították a versek kulturális használatának formáit, 3) amiként a lírai köznyelvben – ha szabad ilyen általánosítással élni – az alanyi dalköltészet válik a XIX. század egyik legfontosabb lírai formájává.